

Jaap Meijer – Contrastbelichting en caricatuur: het joodse type bij J.J. Cremer 1827-1880. Heemstede, 1979. P. 11-50, 16-17. Diasporade: een reeks alternatieve Joodse cahiers, dl. VII.

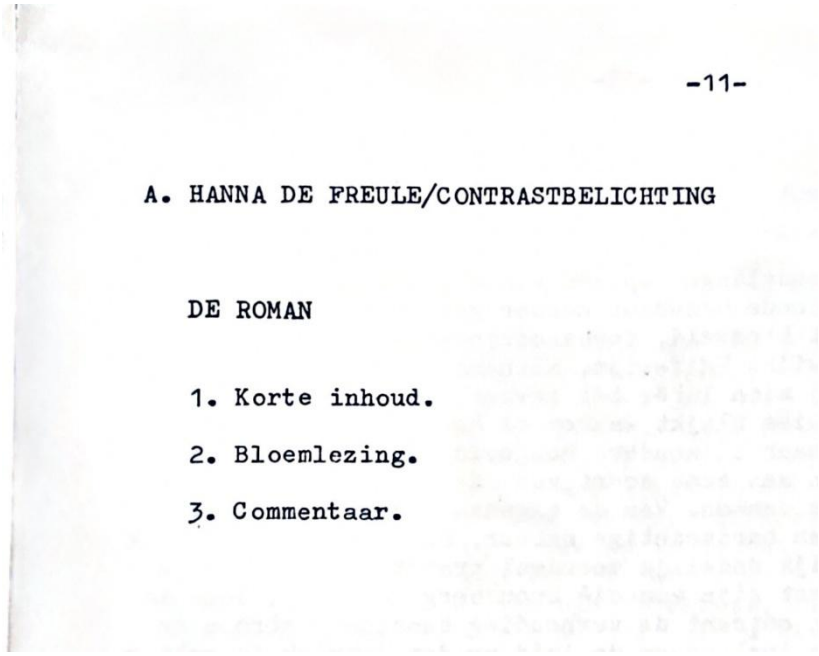

-11-

A. HANNA DE FREULE/CONTRASTBELICHTING

DE ROMAN

1. Korte inhoud.
2. Bloemlezing.
3. Commentaar.

KORTE INHOUD naar de eigentijdse bespreking in DE GIDS van 1873 door J.A. Sillem.

Hanna de freule is een vondelinge, op een winternacht in de armen harer van uitputting en koude bezweken moeder gevonden; zij werkt in de katoenspinnerij het Kromveld, toebehoorende aan de firma Degen en Bronsberg te Veenwijk. Half-wijs, althans in den aanvang van den roman, ontwikkelt zij zich later tot gewoon menschenverstand, zonder dat eigenlijk precies blijkt waarom of hoe. Haar bijnaam van de freule heeft zij aan haar bijzondere hoogheid in den omgang met de overige werklieden, en aan eene soort van idée fixe, dat haar vader een groot heer is, te danken. Van de eigenaars der fabriek is de oudste, de Heer Degen, een hardvochtige natuur, die uit zijn werkvolk en fabriek zooveel mogelijk dadelijk voordeel tracht te halen. Zijn eenige dochter Nelly is met zijn associé Bronsberg verloofd; deze is geheel andere denkbeelden omtrent de verhouding tusschen patroon en werkman toegedaan; - zijn invloed op de leiding der fabriek is echter geheel onbeteekenend. Onder de werklieden heerscht ontevredenheid en een der werkbazen, Binzer, die door Degen weggejaagd is, o.a. omdat Binzer heeft laten merken, dat hij op Degen's dochter verliefd is, - stookt die ontevredenheid op allerlei wijze aan. Hij vindt een bondgenoot in Wouter Glover, een knap, oppassend en bij zijne makkers zeer gezien spinner, die meer reden van ontevredenheid heeft. Zijn liefje, Klaartje Abel, ligt te sterven, - en hare ziekte is het onvermijdelijke gevolg van de slechte inrichting der fabriek, waar Degen de meest noodzakelijke verbeteringen als luchtverversching, enz., verwaarloost. Glover heeft zich bovendien door Binzer laten wijsmaken dat Bronsberg, de tweede associé, Klaartje heeft willen verleiden en dat hij daartoe ook pogingen doet tegenover Hanna de freule. Glover ziet dus in zijne patroons tyrannen, die zich met het bloed en het zweet hunner slaven vetmesten en tot voldoening hunner wellust niets ontzien. Van daar, dat hij op een algemeene bijeenkomst van werklieden met groote welsprekendheid het voorstel doordrijft, om bij de patroons verhooging van loon en verbetering van 't fabriekslokaal te gaan eischen, en bij weigering met werkstaking te dreigen. Als woordvoerder wordt Glover met nog enkele anderen naar de patroons afgevaardigd; eerst houdt hij zich goed, doch wordt door eenige minachtende uitdrukkingen van Degen over Klaartje Abel zoodanig getergd, dat hij zijn meester te lijf wil, 't geen Bronsberg voorkomt. Degen krijgt van kwaadheid eene beroerte en sterft drie dagen daarna.
Hanna heeft den vorigen dag uit eenige aanduidingen van Elie Mager, den joodschen uitdrager te Veenwijk, het vermoeden geput dat Degen haar vader is, en op den morgen van 't ongeval op de fabriek heeft zij met de mededeeling van die overtuiging Nelly een hevigen schrik aangejaagd. Hanna bemint Glover, doch zonder 't zelf te weten; - hare liefde openbaart zich voorlopig alleen in 't zoo mogelijk verzachten van 't laatste lijden van Glover's beminde.
Ondertusschen heeft zich 't gerucht, dat zij door Bronsberg is verleid, overal verspreid, en het gemeenste deel der arbeidersbevolking vervolgt haar met scheldwoorden en mishandelingen. Glover ontmoet dien tierenden hoop op den avond van Klaartje's dood en weet Hanna bij zijne moeder een veilige schuilplaats te bezorgen. In den nacht verlaat

zij echter Glover's huis en tracht een einde aan haar leven te maken, door uit eene schuit in de rivier te springen; zij glijdt achteruit en blijft bewusteloos in de schuit liggen. Daar wordt ze in den vroegen morgen gevonden door Elie Mager, die haar in zijn huis opneemt en verborgen houdt.
Elie Mager nu is de eenige, die van Hanna's afkomst weet: Hanna's moeder is vroeger met hèm verloofd geweest, doch een christen-jonkman verleidde haar, en door de Joden werd zij uitgestooten. Na vergeefs maanden lang op de terugkomst van haar trouweloozen verleider gewacht te hebben, is zij hem eindelijk met haar driejarig kind te Veenwijk gaan opzoeken, waar hij moest wonen en bij haar aankomst aldaar van uitputting gestorven. Elie had hare kleederen gekocht en daarin eenige brieven gevonden, - die nu in handen van Hanna geraken en haar de bevestiging schenken van 't vermoeden, dat Degen haar vader geweest is. Binzer, de ontslagen werkbaas, zit intusschen niet stil; zijn doel is niet meer of minder, dan Nelly Degen in zijne macht te krijgen en met haar te trouwen. Wetende, dat in troebel water goed valt te visschen, wil hij nu de werklieden den eisch tot verhooging van loon op nieuw doen instellen, en dat wel op Reespoor, het buiten van de weduwe Degen, waar ook de eenig overgebleven associé, Bronsberg, tijdelijk verblijf houdt. Glover ondersteunt het voorstel door Binzer gedaan, doch wil dat men zich vooraf verzekere, of werkelijk, gelijk Binzer beweert, een buitenlandsche maatschappij gedurende de werkstaking onderstand zal geven. Ten bewijze daarvan weet Binzer zich door Elie Mager *f* 140 ter hand te doen stellen, waarmede hij hen die nog aarzelen, triomfantelijk overtuigt van de te verwachten hulp.
Glover is thans ook van de fabriek ontslagen. Buiten zijn weten is zijne moeder naar Reespoor gegaan om van Bronsberg te verkrijgen, dat haar zoon weder op de fabriek werd toegelaten. Bronsberg meent te moeten weigeren. Het oude vrouwtje, sedert jaren gebrekkig, heeft de vermoeienissen van dien langen tocht niet kunnen verdragen, schoon Bronsberg haar naar Veenwijk heeft terug doen rijden, - en kort daarop sterft zij. Glover schrijft haar dood toe aan de hardheid van Bronsberg en zoekt voortaan slechts naar bevrediging van zijn wraakzucht.
Binzer rijdt nu naar Reespoor, ten einde dé familie met de tijding, dat de werklieden in aantocht zijn, schrik aan te jagen en zoodoende Nelly in zijne macht te krijgen. Onderweg vindt hij Hanna de freule, die juist uit Elie's huis ontvlucht is en Bronsberg wil gaan raadplegen over den brief van Degen aan hare moeder, dien zij gelezen heeft. Binzer, wetende dat Hanna Bronsberg geen kwaad hart toedraagt, vreest hare tusschenkomst en weet haar over te halen met hèm mede te rijden.
Wat daarop volgt, hult de Heer Cremer in volslagen duisternis: 't eenige dat wij te weten krijgen is, dat Hanna alléén het buiten van Mevr. Degen bereikt, met een wondje aan haar vinger, terwijl Binzer later aan een zijweg in 't bosch gevonden wordt met gebroken ledematen, - en het rijtuig waarmee zij gekomen zijn in 't verre verschiet naar de stad terugrijdt?!?
De beraamde optocht der werklieden naar Reespoor heeft intusschen plaats, - doch stuit af op de vastberadenheid en koelbloedigheid van Bronsberg, die op dat uur en op die plaats elk antwoord weigert.
Glover, die op zijn eigen hand naar Reespoor gegaan is, zou zich door die houding van zijn vijand niet hebben laten afschrikken, zoo niet

Hanna hem van gewelddadigheden had afgehouden.
Den volgenden morgen ontvangen de werklieden op 't Kromveld het weigerend antwoord van Bronsberg, en de werkstaking begint. Zij duurt eenige weken en Bronsberg laat de fabriek stilstaan, zonder pogingen te doen om ander werkvolk te krijgen. Oproerige bewegingen, eene aanranding van Bronsberg en Nelly door het gepeupel, waaraan Nelly slechts door de hulp van Hanna en Glover ontkomt, - eindelijk de hand over hand toenemende armoede, die in dezen wintertijd dubbel hard knelt, - zijn de voornaamste feiten uit deze periode. Glover en Hanna zijn inmiddels al meer en meer tot elkaar genaderd. Hanna's heimelijke liefde voor Glover wordt door dezen nu beantwoord en daardoor komt hij tot betere gedachten ook omtrent Bronsberg; terwijl de geweldige rampen die de werkstaking over de arbeiders uitstort, zijne oogen voor 't verderfelijke van dien stap openen.
De ontknooping komt onverwachts en men kan zeker niet zeggen dat zij uit de tot dusver beschreven onderlinge verhoudingen geleidelijk te voorschijn treedt: doch de Betuwsche herinneringen van den schrijver verklaren genoegzaam hoe deze er aan gekomen is. Bij 't invallen van den dooi breekt de dijk der rivier de *** door, juist in de nabijheid van 't Kromveld; de oude, slecht onderhouden fabriek stort inéén. De doorbraak is op twee plaatsen tegelijk geschied, - en op 't stuk van den dijk dat nog bleef staan en elk oogenblik dreigt in te storten, zijn een aantal menschen achtergebleven. Daaronder Bronsberg, die zich heldhaftig gedraagt bij de redding der ongelukkigen, en daarin even heldhaftig wordt bijgestaan door Glover; - doch de krachten beginnen hem te ontzinken, - en juist op 't oogenblik dat de laatste man gered is, zou Bronsberg in den afgrond gevallen zijn: na een geweldigen tweestrijd overwint bij Glover de liefde voor Hanna, - hij komt Bronsberg te hulp en redt hem 't leven.
Dit is in dubbelen zin een stap tot den vrede. Glover verzoent zich spoedig met dengeen dien hij met eigen levensgevaar gered heeft, - en Bronsberg laat aan de verzamelde werklieden weten dat hij de fabriek met groote verbeteringen weer op laat bouwen, en hun onderwijl het vroegere loon wil uitbetalen, mits zij van hun kant zich verbinden hunne kinderen naar de school te zenden, die hij voor hen laat inrichten, en 't werk aan de fabriek hervatten tegen het verhoogde loon, hun vroeger reeds aangeboden, doch destijds door hen van de hand gewezen. Aldus eindigt ook de werkstaking. Glover neemt Hanna tot vrouw en wordt door tusschenkomst van Bronsberg als eerste baas op eene der twentsche fabrieken geplaatst. Uit liefde voor Nelly heeft Hanna het geheim harer afkomst bewaard en er de bewijzen van verbrand.

BLOEMLEZING

Het boek verscheen oorspronkelijk in twee edities: als PREMIE van HET NIEUWS V.D. DAG, bij G.L. Funke en P. van Santen, Amsterdam 1873 en in een handelseditie, bij G.L. Funke, naar welke laatste uitgave - de enige in TWEE DELEN - hier wordt geciteerd.

Hoe moeten wij ons dit voorstellen? Een onderzoek in de bibliotheek van de Vereniging tot bevordering van de belangen v.d. Boekhandel (mijn dank aan de heer F. v.d. Bosch voor zijn medewerking) leverde althans dit op, dat in het Nieuwsblad van 11-2-1873 beide edities tegelijkertijd worden aangekondigd onder NIEUWSTE UITGAVEN IN NEDERLAND

> Cremer (J.J.), Hanna de Freule. 2 dln. Haarlem, G.L. Funke (223 en 231 blz.) *f* 5.50
> ----------Hanna de Freule. Amsterdam, G.L. Funke (278 blz.) niet in den handel.
> NB. Premie van het Nieuws v.d. Dag voor 1873.

Enkele dagen tevoren (7-2-1873) wordt vermeld in de Rekening Courant van de boekhandel Van Benthem en Jutting: "2 Ex. Premie Nieuws v.d. Dag, 1873.....*f* 1.-."

Het boek bleef voorlopig niet zonder succes. Een nieuwe druk (wij noemen haar de derde) verscheen na een jaar (1874).
De vierde kwam eerst als deel X van de ROMANTISCHE WERKEN, bij P. van Santen/D. Noothoven van Goor, Leiden-Amsterdam, 1877/1881.

Het manuscript van de roman bevindt zich in de uitgebreide CREMER-collectie ter K.B., die in 1952 (blijkens schriftelijke mededelingen in de catalogus op de Handschriftenafdeling) werd aangekocht van het Nederlands Antiquariaat Gijsbers en Van Loon te Arnhem. De aankoop werd geëffectueerd in 1952, ongeveer ten tijde dat Hugo Sanders O.F.M. (bij Gerard Brom) te Nijmegen promoveerde op JACOB CREMER (11 juli 1952). De promovendus raadpleegde destijds het bronnenmateriaal nog te Arnhem (zie EEN WOORD VOORAF bij het proefschrift). Waar deze collectie oorspronkelijk vandaan kwam, is mij onbekend.
Van diepgaande (filologische dan wel historische) bestudering ervan blijkt in Sanders' dissertatie niet veel. In de onderhavige casus zou het de moeite hebben geloond het handschrift, waarin door de auteur stevig is gewerkt, desnoods op onderdelen te vergelijken met de in 1873 gedrukte tekst. Het dikke, keurig geconserveerde pakje papier, 357 kwarto vellen groot, is gedateerd/gesigneerd: "12 Oct. 1872/Den Haag J.J. Cremer". De signatuur: 134 B 11 no. 78.

De datering en de plaatsnaam vormen een belangrijk gegeven apart! Want in de herfst van dat jaar 1872 vond te Den Haag het beroemde congres van de EERSTE INTERNATIONALE plaats. Associatief verband van de eerste Nederlandse sociale roman met dit wereldhistorische arbeiderscongres is merkwaardigerwijze nooit gelegd en dat had voor de hand gelegen. Zulks nog extra in relatie tot de persoon van de door het maatschappelijk vraagstuk bewogen romanschrijver, die in diezelfde stad woonde

NEGENDE HOOFDSTUK

BIJ ELIE IN DE UITDRAGERIJ.

Een groot uur later verliet Binzer den kleinen tuin van Elie Mager, beneden den dijk.
Het heeft hem moeite gekost om "den Jood" (let op de aanhalingstekens!) in zijn belang te winnen, maar in 't einde moest Elie toegeven.
- Baas Binzer - zoo redeneerde Elie - was immers een geloofwaardig man. En, als de eene Kristenmensch den andere bedriegen wil, is het dan noodig dat de "gemeene smous" (ook hier aanhalingstekens) hem in de wielen rijdt, als er toch een gulden aan te verdienen is: voor Esthers kind; ja waarachtig voor Esthers kind!

Als naar gewoonte zat Elie in het namiddaguur op den matten stoel in het portiek van zijn uitdragerij.
't Liep niet druk van daag. Maar, als hij narekent van de tachtig stuks hazenvellen en 't uitgeplozen paardehaar en de honderd en negentig ouwe infermerie-dekens die hij dezen morgen van de hand heeft gezet - goed van de hand gezet - dan.....Esther! Och mooie Esther! peinst Elie voort: wat zou je 't goed gehad hebben bij Elie. - Och! hadt je 't hoofd maar niet in den nek gesmeten, en je afgekeerd van den God onzer Vaderen en te leven in schande met de kinderen Belials!
- Mooie Esther! Zal ik Saartje verachten, en zeggen dat ik mijn wettige huisvrouw niet liefheb? God zegen haar met zegen in rijkdom tot lengte van dagen! Lief heb ik ze; als ze de handen schoon houdt, en de tong in rust. Lief heb ik de moeder van Isac mijn zoon. Lief heb ik ze. Maar de lust der oogen van mijn vroege jeugd in de groote stad van Amsterdam! Esther, ach God! heeft mijn vader - God hebbe zijn ziel in vrede - je niet gezegend op Sabbath? Maar wat baat het als Mozes' wet niet in 't hart staat gegrift op steenen tafelen! - O Esther, eerste zoete liefde! Schoon was ze als Thirza, liefelijk als Jerusalem!
Terwijl Elie Mager de laatste gedachte nog om de lippen speelt, ziet hij met de grootste verbazing Hanna van Til zijn woning naderen.
Neen, zie, nu Hanna bemerkt dat hij haar gewaar wordt, wendt zij zich eensklaps om; keert zoo snel zij kan op haar weg terug, en verdwijnt om den hoek der kleine straat.
En - sinds die verschijning zat Elie daar nog - hij weet niet hoe lang in gepeinzen verdiept. Werktuiglijk gaf hij den weergroet wanneer een voorbijganger hem goeden dag wenschte, en, wonder boven wonder, toen een kwajongen hem een onzinnig scheldwoord naar het hoofd smeet, toen heeft hij het niet verstaan, maar heel vriendelijk met een: "Goeje morgen!" beantwoord.
Nu ziet hij op. - Glover staat voor hem.
- "Elie ik moet je spreken," zegt Wouter.
- "Ik schrik van je," komt de uitdrager: "Drukke affaires tegenwoordig. Kom binnen?"
Glover gaat in het voorhuis. Hij wil niet dat men hem van de straatzijde bemerken zal en begeeft zich daarom zooveel mogelijk naar den achtergrond. - In een tamelijk donkeren hoek, naast een hoog donkerbruin kabinet, staat hij nu met den rug naar het licht tegenover den uitdrager. Elie weet wat de werkman komt vragen.....

Elie Mager heeft Glover's wensch vernomen.
- "Dankje," zegt Elie: "Niet van gediend."
- "Maar ze geven je twee gulden huur; is dat geen geld voor niemandal?"
Glover moet een opwelling van toorn onderdrukken: - "Ik begrijp niet waarom," zegt hij bedaard: "Als je schuur vol was, maar ze is immers zoo goed als leeg."
- "Leeg of vol; ik dankje," zegt Elie nog eens: "Ga in de stad, of bij 't boerenvolk." En wijzend naar een kast waarin allerlei oude voorwerpen en snuisterijen zijn opgehangen:
- "Mooie pijpekop koopen?"
Zonder naar de pijpekop te zien, stelt Glover nogmaals al zijn welsprekendheid in 't werk om Elie tot het afstaan van zijn kleine schuur te bewegen. Wouter wist zoo goed als zeker dat sedert korten tijd de politie er niets mee te maken had en men vergaderen kon zooveel als men wilde. - Ja, eenige laffe kerels bleven wel altijd bevreesd om zich aan koud water te branden, maar Elie zou wel op de hoogte wezen en weten dat er geen kwaad bij was. Noch in de stad noch er buiten kon men een gelegenheid vinden die zoo geschikt was als Magers schuurtje:
- "Kom Elie," besluit Glover terwijl hij zich geweld doet om tegen "den Jood" zoo vriendelijk te blijven: "Jij bent zelf een rijk en gelukkig man. Heb je niet al menige cent aan het arme werkvolk verdiend! Help ons nu als we ons recht willen zoeken?
Die rijke heeren vertrappen den arme; waarachtig!"
- "Kristenmenschen! God zal ze zegenen!" komt Elie met een kleine flikkering in de donkere oogen.
- "Verdoemen zal God ze!" valt Wouter uit: "en jou er bij als je geen hand wilt verroeren om ons tegen het onrecht te helpen beschermen. Of weet je 't misschien niet hoeveel wij hier op 't Kromveld bij andere fabrieken, zelfs in ons land, ten achter zijn?"
- "Niemendal van. - Mag gezond blijven!" zegt Elie.
(pag. 55/56 - 57/58)

TWEEDE DEEL

EERSTE HOOFDSTUK.

OUDE KLEEREN, EN WAT ER MEER IS IN 'T MAGAZIJN.

Aan het einde van den donkeren langen gang in Elie's woning, bevindt zich een zeer klein plaatsje, ten deele met klimop begroeid. Aan de overzijde van dit open plekje, 't welk men telken jare in een loofhut herschept, heeft Elie nog een kleine achterwoning die door de huisgenooten Het Magazijn wordt genoemd.
In tegenstelling met het schuurtje buiten de stad, waar de grovere zaken bewaard worden, dient het om de fijnere ruil- en handels-artikelen van Elie een plaats te bezorgen.
Het Magazijn heeft één lage deur, en slechts twee vensters met kleine in lood gevatte ruiten die op het plaatsje uitzien. Het grootste dier beide vensters bevindt zich terzij van de deur, terwijl het andere, er boven, licht moet geven in het planken vertrek 't welk op den zolder is afgeschoten. De trap die naar dien zolder voert is dermate uitgesleten en vergaan, dat slechts Mager die met al de gebreken bekend is, haar zonder groot gevaar beklimmen kan.
Nu eens rechts dan weder links stappend, komt hij boven. De oude schuinhangende zolderdeur beschrijft knarsend haar kwartcirkel langs de uitgesleten moet op den vermolmden vloer.
In de rondte van het vrij donkere verblijf 't welk Elie nu binnentreedt, hangen een menigte mans- en vrouwenkleederen van allerlei ouderdom en kleur; terwijl daaronder een aantal voorwerpen naast en op elkander zijn gestapeld, die in het vluchtig voorbijgaan, aan huizen van rijken en armen herinneren, aan kerken en slagvelden, aan feestgejoel en brandallarm, aan lijkstaties en maskerades, aan wieg en graf.
Nabij het raam aan een kleine tafel zit Hanna van Til. Om haar hoofd is een doek gebonden, ofschoon de wond door haar val op den schuitrand veroorzaakt, door Elie's zorg, reeds zoo goed als genezen is.
Hanna heeft gerucht vernomen.
Den bak met verschillende kraalsoorten die Mager haar gaf om haar door het uitzoeken ervan eenige bezigheid te verschaffen, zet ze haastig van zich af. Met de hand onder het hoofd ziet ze Elie nu binnen treden.
- Heeft hij weder iets uitgedacht om haar voor zich te winnen? - Moet zij die schoenen passen? Zal zij ze mogen behouden; zulke mooie schoenen; glimmend alsof ze nieuw waren, zonder spijkers of riemen! Maar neen, ze wil zulke schoenen niet en ook de mooie kleeren niet die ginds nog liggen waar zij ze gisteren wierp. - Waarom zou zij ze aantrekken en doen wat Elie van haar verlangt? - Wat gaat het hém aan of zij sterven wil in het water! - Overal waar ze zich weder vertoont zal men haar uitjouwen en sarren en vervolgen.
Elie heeft haar toegesproken. - 't Is haar onverschillig wat hij zegt. Zij luistert er niet naar. - Maar nu, ja toch, nu heft zij het hoofd, ofschoon ze het steeds van hem houdt afgewend.
Hoor, hij vraagt weer:
- "Is het dan niet waar Hanna, dat het allemaal Kristenen waren die je dreven en tergden?"
- "Ja, ja!" knikt Hanna in zich zelve gekeerd.

- En deze heeft gezegd dat zij nog gelukkig kan worden in de groote stad waar haar moeder hem eens heeft liefgehad! - Gelukkig worden? - Zou het mogelijk zijn? - Als zij de bewijzen had misschien dat alles waar was wat Elie zeide? - En Elie zegt dat hij die bewijzen zal geven, wanneer Hanna zweert dat zij zal doen 't geen Elie van haar verlangt. - Hanna wist niet wat zweren was. Nu weet zij het. Maar zou zij dan zweren een Jodin te zullen worden, om hem uittelachen zoodra hij haar die bewijzen gegeven heeft? - Pas op, wie het haar aanraden durft! - Nu wil zij toch zekerheid hebben. Ja, als ze nog leven zal dan moet het zijn om die mooie juffrouw te overtuigen dat Hanna niet krankzinnig is; om haar vijand te toonen dat de dauwdruppels in dien nacht tot ijsparels zijn versteend, en ook - dat het halfwijze kind wel iets meer had verdiend dan medelijden alleen.
- "Lacht Hanna?" vraagt Elie zacht.
- Ach! of het lachen was!
Nu ziet ze hem aan; en 't is alsof er een zonnestraal blinkt in Elie's oogen.
- "Ik zeg niet gemeene Jood. Goeje Elie, zeg ik nog eens."
- "O God!" schenkt Elie. - Hij wil haar hand vatten.
- "Nee! Waarom wil je toch eerst mijn woord en gelofte? Heeft een eigen kind dan geen recht op hetgeen van haar moeder was?"
- "Recht? Waarachtig niet! Als ik toch zelf je moeders sjofele plunje gekocht en betaald heb. Hebben ze 't kind uitbesteed; was het mijn schuld? - Recht? Nee, zeg ik je, nee!"
- "Maar het kind wil toch overtuigd zijn dat je van haar moeder spreekt Elie. Laat me zien en weten wat je hebt van haar...van hem...; dan misschien - ik zeg niet ja, maar misschien....Goeje Elie....?"
- Was het Esthers stem die den man uit lang vervlogen tijd opnieuw in de ooren klonk? - Daar drongen hem met geweld een paar tranen in de oogen, - - Of hij Esther heeft liefgehad? - Ziel van zijn ziel. Oog van zijn oog. - Stil! Saar mag zijn tranen niet zien. - Goed, Saar ziet ze niet. Maar is het zijn schuld dat ze hem in de oogen springen? - 't Is al twee-en-twintig jaar geleden dat hij Esthers stem voor het laatst heeft gehoord. En toen zei ze: "Ik zeg niet ja, maar misschien ....Goeje Elie!" - Toen is ze afgedwaald; toen is ze meegetroond; toen heeft ze Elie den nek toegekeerd. - En nu - precies als voor zooveel jaren zegt zij weer: "misschien....Goeje Elie!"
Hanna huivert. - Elie's stem trilt zoo vreemd. - Kan zij nu beloven wat hij haar vraagt? - Is het nu geen eed dien hij verlangt? Hoor: Als zij beloven wil, dat ze drie maanden - wat zegt hij: drie weken, drie dagen maar zal luisteren naar de redenen van Ruben Mozes Laan, opdat ze zal overtuigd worden dat het waarachtig Gods eigen volk is 't welk smaad en verdrukking lijdt; wanneer ze dat volk niet meer zal schelden, maar liefhebben zooals Elie haar eigen moeder - Nathan Gasco's dochter - heeft liefgehad; als ze hooren wil naar het woord van den gezegenden fetter Rabbijn, om mogelijk nog te keeren tot de kinderen Gods en te leven naar de wet, dán zal hij Hanna bewijzen dat zijn tong niet loog, en dat de Kristenen haten hun eigen bloed, maar de Joden het zoeken in liefde. Weinige oogenblikken later gaat Elie naar een hoek van het zoldervertrek. Hanna volgt hem met haar vorschenden blik.
Eenige vrouwen kleedingstukken die aan den wand hangen, schuift hij een weinig terzij, en 't schijnt wel dat zich daarachter een geheime berg-

plaats bevindt. - Ja, hij opent een kastje; hij tast er in.
- Even ziet Elie om. 't Is voor het eerst dat een vreemde hem hier bespiedt. - In hetzelfde oogenblik heeft Hanna zijn strijd gevoeld en de oogen van hem afgewend.
- Ah! Zij zag hem niet. Zij speurde hem niet na om te weten waar zich zijn geheime bergplaats bevindt. -
Goed! Zij had het mogen doen, zij; maar 't was zoo beter.
- Nu ziet Hanna hem terugkomen met een tamelijk groot pak in de hand. Hij legt het voor zich op de tafel neder. Eenigszins bevend maakt hij den band los die om het veel gesleten wasdoek is gebonden, terwijl hij telkens naar de deur ziet als vreest hij dat iemand hem verrassen zal. En daar liggen ze nu, die schamele kleeren voor Hanna's oogen ten toon gespreid. Vaal en gesleten is het groen-blauwe schotse kleed, waaronder het misleide, angstig wachtende hart heeft geklopt. Wel draagt het de sporen van de bittere armoe waarmee de bedrogene te kampen had, in de dagen toen zij den haat moest verduren van haar maagschap en van het volk 't welk ze voor eeuwig van zich had afgestooten.
En die andere armzalige kleedingstukken? - Hanna's oogen zijn er strak op gevestigd. Zij durft ze niet aanraken. - Haar moeder was geen heilige; neen! Maar hoor: Van dien grauw-zwarten rok en dien vaal-rooden doek heeft ze zich in den kouden nacht ontdaan, omdat ze Hanna, haar kind, er mee gekoesterd en in 't leven behouden had.
- En zóo is ze gestorven - zóo!
- Maar luister Hanna: Toen de sjofele plunje der "landloopster" Elie's eigendom is geworden, toen heeft hij er brieven en andere zaken in verborgen gevonden die hij behield, natuurlijk! en bewaarde als reliquien van zilver en goud.
Weinige oogenblikken later staat Elie Mager met een ouden brief in de hand. De knijpbril heeft hij opgezet. Hanna moet nu hooren naar het lezen van een brief dien haar moeder voor vier-en-twintig jaren van Elie ontving, en bewaarde, waarachtig bewaarde, als Elie hem zelf na haar dood in de plunje heeft weergevonden.
- "Luister kind!" En Elie leest op zacht slependen toon, terwijl hij gedurig over den rand van den knijpbril een blik naar de deur werpt:

> "Liefste Esther! Gloed van mijn ziel. Innige liefde! Zijn je oogen fel glanzend als staal in de zon. - Of ik je liefheb? Lief? Meer als koning Salomo de Zulamith; meer....."

- Maar <u>wie</u> zegt Hanna dat haar moeder werkelijk dat geschrift ontving en bewaarde? Haar moeder haatte de Joden; dat weet zij zeker. - Maar zie dan of Elie het kan bewijzen met Esthers eigen woord: - "Hier kind!" komt hij nog zachter, terwijl hij een tweeden reeds geel geworden brief losvouwt, en Hanna dien zóo nabij houdt, als wil hij haar met eigen oogen doen zien dat het haar moeders schrift is: "Hoor wat ze schrijft aan den man die haar wegsmeet nadat hij haar gestolen en vertrapt had":

> ".....
> .....Ach Geliefde! Moet ik dan sterven van honger in onze groote stad, waar alles mij smaad doet en vervloekt? Vader van mijn kleine Hanna, waarom komt gij niet zooals gij beloofd hadt?

Duizend wagens zie ik door de strijd rijden; en van al die duizend vraag ik: Komt hij mij halen naar het land zooals mijn zoet mij beloofde, in de maand van de groote feesten. - Mijn vader blijft als een razende. Arme vader! En mijn moeder durft niet. - Maar in 't eind heeft ze toch mijn beden verhoord. In den laten avond is zij gekomen en ze heeft de kleine Hanna gezien en gezoend en gezegend. En drie guldens heeft ze het kind gegeven, maar haar eigen hartebloed heeft ze gescholden. - En moet Hanna's vader dan wegblijven, en zijn Esther, zijn uitverkoren, alleen laten in armoede en bitteren nood!"

Elie hield even op. Zijn stem heeft zoo vreemd getrild en de onderlip zoo raar gebeefd.
- Schaam je Elie. Zie, Hanna zit kalm. Veeg den knijpbril wat af; de glazen zijn dof geworden. Zóo. - Nu vervolgt hij lezend:

"Vier brieven heb ik geschreven sinds den dag dat je weggingt. Je bent toen gegaan naar je vaders huis om te vragen 't consent voor den trouw met het arme Joden-kind, dat de wet heeft verlaten omdat het je liefhad. - Ik heb de brieven gezonden aan het adres van A. van Til te Veenwijk. Op den eersten heb ik antwoord ontvangen, dato 7 Augustus. Waarom heeft mijn vriend op mijn later smeeken en klachte geen antwoord gegeven? Is hij boos op Esther omdat zij weer vraagt om geld, en of hij haast komen zal? - Maar heb je niet gezegd, zoete vriend, dat we één waren voor God en de menschen? Stil moest ik wezen totdat je komen zoudt om mij te halen met de trouwkoets in eere. - Ach, hoelang zal ik nog zuchten en de uren tellen, en mijn lieve meisje zien schreien en bleek worden? Heb je zelf niet gezegd dat kleine Hanna mooi was? - Zal ons tweede kindje komen, en ik niets hooren van zijn vader? En zal zijn vader geen geld meer zenden zooals vroeger, om Esther te doen leven totdat hij haar als zijn wettige vrouw zal brengen in eere tot zijn vaders huis?
Ach liefste! Moeder heeft in mijn oor geblazen en gezegd, dat je mij al lang hadt verlaten; dat het de straf was van God omdat ik afdwaalde, en spotte met het volk van God; omdat ik Elie Mager liefhad....maar hem smaad heb gedaan."

Elie hield weer even stil; en dan met geweld de trillende lip bedwingen - "Hoor je kind, hoor je? Dit is haar eigen woord; en 't was haar laatste schrift." Hanna nog altijd met het hoofd in de hand en het oog op de oude kleeren gericht, werpt nu een snellen blik naar het papier. Elie verstaat dien wenk, en hij leest weer:

"Nu schrijf ik dezen vijfden brief, en zeg den geliefde dat hij gedenken zal aan zijn gloed, en aan het leven van zijn leven, en aan het leven dat Esther onder het hart klopt. En ook dáaraan dat de kleine Hanna vraagt, als zij mij schreien ziet, of vader ons boterhammen zal geven als hij komt met de mooie koets en de witte paarden....."

Een kille rilling joeg Elie door de leden. Hanna's oogen hebben gefonkeld.

- "Jezus Maria!" riep zij: "dat weet ik! Toen zat ze dáar op dien stoel. Dáar stond het bed. Dáar was het raam. Toen zag ze bleek. Ik had een houten pop zonder kop. Ze streelde mij de wangen. "Komen zal hij of anders ga ik hem zoeken, al verbiedt hij het ook; en mijn kind zal schreien, en..." O ik weet niet wat zij méer gezegd heeft, maar toen moet zij uit de groote stad zijn vertrokken om hem te zoeken."
- "Ja kind, dat deed ze, ja."
- "En zij heeft hem gevonden?"
"Bedaar Hanna; lieve zoete kind."
"Zeg dan; zeg!" komt Hanna en stampt met den voet. - "Van Til heeft alles geweten. De Heer hebbe zijn ziel."
- "En wat wist hij? Dat de man van Het Kromveld mijn vader was? Zeg dan..." - In den brief dien Elie daar in de hand houdt, kan men zien wie het geweest is! - Als zij dien brief bemachtigen kon! - Maar hoe? Elie is sterker dan zij. - "Elie, lieve Elie!"
- Hoor: Lieve Elie. Esthers kind - dat mooie kind, zegt lieve Elie. Zie, ze steekt hem de hand toe: - "Beste Elie?"
- Ach God! ach God! - Zij drukt hem de hand:
- Nah! Waarom zou Hanna dien brief niet hebben! -
Heeft hij gezworen dat hij geen brieven aan haar moeders kind zou geven? Weet zelfs iemand anders dat ze geschreven zijn? - Hij heeft gezworen dat hij nooit aan iemand zeggen zou wie Esther Gasco bedroog en wie de vader van haar kind was. - Als hij dien brief geeft, dan zegt hij niets - niemendal; aan niemand.
- "Waarom zou je me niet geven wat mijn moeder toebehoorde Elie.... lieve Elie....?" Zij drukt hem alweder de hand, terwijl haar andere hand zich nu nogmaals uitstrekt naar het begeerde papier.
Hij verhindert haar niet. - Ach, heeft hij haar ook niet lief als zijn eigen kind, met een liefde van jonge jaren!
Alsof Hanna vreest dat hij haar opnieuw den veroverden schat zal betwisten, bedekt zij ijlings den ouden brief met de kleedingstukken die nog voor haar liggen.
- "Zal Hanna dan gaan met Rubens zoon in de schuit, naar Amsterdam?" vleit Elie.
"Ja!" komt Hanna snel, steeds in vreeze dat zij haar prooi nog verliezen zal. - "En hooren naar de redenen van Ruben Mozes Laan? En gedenken dat haar moeder een kind van Gods volk was?"
- "Ja, ja!"
- "En geen Jood meer schelden, nooit? En Elie gedenken en zijn huis gedenken; en den brief van Hanna's vader bewaren; geheim, altijd geheim?" - "Ja Elie."
- "Zoo waarlijk helpe mij God almachtig....?"
Elie heeft de beide vingers opgestoken. Hij ziet haar zoo smeekend aan. Zij voelt een zachten druk aan den rechterarm.
- Zou het mogelijk zijn dat hij haar anders den brief nog ontnemen zal? Zij weet niet wat hij verlangt; wat het beduidt dat opsteken dier vingers. - Dat is om te lachen twee zulke vingers naar boven. - En wat zij nu zeggen moet....?
Een luid geschreeuw beneden aan de trap wordt eensklaps vernomen. Izak gilde: dat er volk was.
Elie spoedt zich naar de deur.

- Volk! Op Zondag?
Hanna hoort niet wat er buiten de deur wordt gesproken. Elie steekt het hoofd nog eens naar binnen.
Zoo spoedig hij kan zal hij terugkomen. Maar er was groote haast.
En zachtjes bij 't heengaan:
- "Dag Hanna, m'n engel!"
De deur krast toe.
- Hoort Hanna van buiten den sleutel omdraaien in het slot?
Zij snelt er heen.
- Waarom heeft Elie haar opgesloten? Hij vertrouwt haar niet. - Wáarom niet? - Wat wilde hij ook dat zij belooven of bezweren zou? Wáarom moest zij met twee vingers naar het dak van den zolder wijzen? - Zal zij dan tóch een Jodin moeten worden? - Neen, nooit!
- Zeggen de Joden niet dat men den vijand moet haten? En in haar kerk heeft zij geleerd dat men zijn vijand moet liefhebben. Hanna's vijand - al sloeg hij haar, al smaadde en schold hij haar, o, zij zou hém niet haten, niet smaden, niet schelden kunnen. - Neen, zij wil geen Jodin wezen. - Maar toch, met de schuit zal zij meevaren; nog dezen avond. Zij heeft het beloofd; daarvoor ontving zij den brief. - Dezen avond. Ha! Het water zal dan weer grauw zijn aan alle kanten. Dan belet haar niemand om haar gloeiend hoofd te koelen, en te vluchten naar dien diepen hemel.....beneden.
Maar eerst zal Hanna doen wat haar in het hart heeft geklopt sinds zij dien brief mocht bemachtigen. O zeker, dat kan en dat mag zij toch doen.
Hanna luistert. - Zij hoort de benedendeur digt slaan. - Bij het raam gekomen ziet ze Elie en Izak door de sneeuw over het plaatsje gaan. - Elie ziet nog eens om naar boven eer hij door de plaatsdeur den gang intreedt.
Achteloos op een stoel neergevallen, zit Hanna weer bij de tafel. - Hier onder moeders oude kleeren ligt de brief die het bewijs bevat waarnaar zij reikhalst met een bittere vreugd.
Nu neemt zij den brief. - Reeds is hij geopend.
Haar glinsterende oogen schieten vonken terwijl zij op dat schrift staart.
Beurtelings wordt ze purperrood en bleek als een doode. Een trek van verbeten woede plooit haar lippen.
Zij keert den brief. Zij werpt hem op de tafel.
Met de vuist slaat zij zichzelve op het voorhoofd:
- Die <u>zwarte kriewels</u> zeggen haar niets! - Zij kan niets bemerken van 't geen er in dat schrift is te zien. - Men heeft het haar nooit geleerd! - En als zij dan weten <u>wil</u> wat er in staat; als zij het weten moet! - "Ook dát heeft hij mij aangedaan," komt Hanna hoorbaar, terwijl zij schreiend met het gloeiende hoofd op haar armen neervalt: "Ook aan mijn oogen heeft hij het licht onthouden; hij - die mijn moeder vermoordde, die ons beiden ten vloek was!"

DERDE HOOFDSTUK

HANNA EN HET KLEINE MONSTER.

Ook voor Hanna van Til zijn de oogenblikken kostbaar. Weinige seconden nadat zij de bitterheid van haar onkunde moest gevoelen, heeft zij weer den sleutel in het slot der zolderdeur hooren omdraaien.
- Is het Elie die reeds terugkomt?
Met zijn loensch oog ziet Izak naar binnen.
Hanna schrikt. - Dien jongen had ze vroeger wel eens op straat gezien; maar zij kende hem niet.
IJlings heeft zij den brief waarop ze straks schreiend is neergevallen in den rokzak verborgen.
- "Wie ben je? Wat moet je hier?"
- "Ikke?" grienst de jongen: "ik kom mijn vaders lief zien."
Hanna drukt de hand op het voorhoofd terwijl ze haar hart voelt bonzen.
- "Ga weg!" komt ze met moeite.
- "Zou ik zitten bij mijn <u>vaders</u> zoetelief?" grienst de jongen nog eens terwijl hij de tafel nadert en zijn blik er over wijden laat.
Hanna is te zeer onder den indruk dier even onverwachte als onzinnige beschuldiging, dan dat ze in staat is om dat jonge monster te straffen zooals hij verdient. - Of, is het om te lachen misschien?
- Zou het de moeite waard zijn om dat kleine gedrocht, dat stekelvarken, te doen gevoelen dat hij weten moet tegen wie hij zoo iets zeggen durft? - Hoe! de oude Jood zou haar met zulk een doel....
- Maar zou dat mogelijk wezen?
- Zijn Elie's woorden bedrog?
- Zijn die oude kleeren oude vodden? Dekten ze nooit haar moeders lichaam?
- Zijn de brieven valsch? - Las hij leugens?
- Heeft hij een sprookje bedacht van de arme Jodin met den Kristenrijke, om zelf een arm Kristenkind....?
- Wil hij haar dan niet zenden naar de groote stad, waar Hanna's moeder woonde en bedrogen werd?
O, hoe beukt en bonst nu haar hoofd.
- Hebben zij gelijk? Is zij dan waarachtig krankzinnig? Is zij gek? Van den duivel bezeten?
- Neen, zij heeft haar verstand toch wel.
- "Wat doe jij aan die kleeren - zeg? - Blijf er af!" roept nu Hanna met klem.
- "'k Ben er vies van!" komt de jongen: "Als ze zijn van de moeder van mijn vaders lief."
- "Blijf af, zeg ik je; rekel!"
- "Of er een luchtje aan is!" komt de jongen met tergend gebaar. Hanna overeind gekomen, grijpt hem van terzij in den halsdoek, en wringt hem terug. - "Laat los!" grijnst de jongen: "Zoek ik niet mijn vaders bril?" - Moet jij me beletten om te doen wat mijn vader zeit? Laat los, of ik bijt!"
Gedurende de weinige oogenblikken dat Izak zich nog op het zoldervertrek bevindt, ontgaat hem de gelegenheid niet om, schijnbaar zoekend naar zijn vaders bril, zich van de brieven meester te maken die Elie bij zijn overhaast vertrek op de tafel liet liggen en die Izak al aanstonds

gezien heeft. - Izak was gochem. Heeft hij geluisterd! Weet hij van Hanna de freule, en van Binzer! Zal Binzer de brieven betalen? - Nah! als de brieven al in zijn zak zitten zonder dat de freule 't bemerkt heeft.
- "Nou, zul jij me geweld doen in mijn vaders huis?" roept hij terugtredend. En dan met sarrend gebaar:
- "Magers-bout! Allemans-gading!" terwijl zijn vuurroode tong zich drie- viermaal spitst in de richting van het versufte meisje.
Nu is het kleine monster verdwenen.
Hanna strijkt zich met de hand over het gelaat. - Zij bedriegt zich niet. - Zooeven was hij hier. Daar stond hij - als de grijnzende aap op een der prenten die haar vlieringwand versierden. - En hij heeft gezegd... - Maar dat is afschuwelijk! En nochtans zou een eigen kind haar dát in 't aangezicht werpen, als de vader geen oude bedrieger is, en zij den schijn niet tegen zich heeft?
't Wordt Hanna te eng in dit somber vertrek. - God mag weten wat die Jood met haar voor heeft; maar hier kan zij niet blijven, geen oogenblik langer. - Heeft zij haar woord gegeven? Heeft zij gezworen?- Wat weet ze van 't geen ze deed. Maar immers dat schrift zal ze toonen aan hen die weten moeten dat Hanna niet krankzinnig is. En al heeft zij zelve dan niet geleerd wat daarin is te zien, de rijke dame zal zij het onder de oogen houden totdat.....
- Neen, Hanna lief krijgen zal zij nooit. En, de "vijand" zal Hanna blijven verachten, altijd! Maar overtuigen, ja <u>overtuigen</u> moet ze die beiden, eer ze gaat naar een andere stad....naar een blauwe wereld misschien. Zoo had ze gezworen in stilte.
Hoe ze haar plan zou hebben volvoerd wanneer Elie haar nabij gebleven en des avonds in persoon naar die schuit had gebracht, dat weet zij niet.
- Maar, nu rilt ze terwijl zij denkt aan den avond. - Nog is het dag. - Zie, de sneeuwvlokken vallen niet langer dwarrelend neer langs de kleine ruitjes. De goten lekken. - Zij ziet naar buiten, en, door het raam aan de overzij van het smalle plaatsje in Elie's woonvertrek.
- Staan daar Elie en zijn vrouw met nog een vreemde bijeen? - Dien vreemde kent ze.
Opnieuw jaagt Hanna het gloeiende rood naar de wangen, het bloed dat telkens opbruist wanneer ze zoo onverwacht dien man in haar nabijheid bemerkt. - Nu is hij nog verre van haar. - Maar wat doet hij in Elie's woonkamer? Waarom is hij hier? Waarom moest Elie zoo haastig naar beneden, en deed hij de deur op slot? - Waarom kwam dat leelijke Joden-kind dien bril zoeken en haar schelden meteen? - Wát heeft hij gezocht? Snel ligt Hanna nu de kleedingstukken van de tafel: - Waar zijn die andere brieven? - Heeft die loensche jongen ze moeten halen in 't geheim? Voor Mager; voor Binzer misschien?
- O groote Barmhartige God! Zou Hanna dan toch krankzinnig wezen?
- Zijn die oude kleeren aan den wand geen menschen geworden, leelijke menschen met grijnzende gezichten die haar uitjouwen? Hoor, hoor: Allemans lief!.....
- O lieve Heer! Wie zal geloven dat het gelogen is?
- Voort! In dit graf kan ze niet blijven. Geen oogenblik meer. - Zij ziet naar de tafel. - Wat gaan haar die oude kleeren aan! Toch grijpt ze er naar, - Zeggen die kleeren niet dat een arme moeder haar zoo liefhad? - Maar zijn ze dan werkelijk van Hanna's moeder?

- Ja, ze zijn het. Die kleeren zijn echt. En de brieven zijn echt. Maar de menschen zijn valsch. Ze schelden en mishandelen haar.
- Bedaar Hanna. Als je dit huis wilt ontvluchten, wees dan kalm. Sla moeders doek vrij om de schouders. Niemand kan het diefstal noemen. En vrees niet. Zie maar, die kleeren aan den wand dat zijn geen menschen.
- Neen! Zij zal zich geweld doen om de dingen te zien zooals ze zijn.
- En dat knikken in de knieën dat mag niet. - Zóo, nu doet ze het niet meer. - Waarvoor zou ze ook bang zijn?
Een snelle blik door het venster naar de overzij van het plaatsje overtuigt haar dat het drietal er nog in de woonkamer bijeen is. - Spoed dan! - Zie, de komst van het kleine monster heeft toch zijn nut gehad; de deur is nu open.
- Indien hij er aan gedacht had dan zou hij haar zeker wel weder gesloten hebben. Zich vasthoudend aan de tafel verheft Hanna zich op de teenen, en werpt een laatsten blik door de ruitjes naar de overzij van het plaatsje om zich nóg eens te overtuigen dat er werkelijk geen gevaar is. - Met een rassche wending ijlt ze nu naar de deur. De opening is voldoende om haar, zonder de deur te doen krassen, den doortocht te gunnen. Maar nu - een vreeselijke slag dreunt naar beneden. Ten einde zich ligter en sneller te kunnen bewegen, heeft zij te veel op de vermolmde leuning gesteund. - Zij duizelt, maar grijpt zich aan een trede achter zich vast. - Men zal den slag gehoord hebben! men zal komen en...
- Wat nood! Als men haar den doortocht beletten wil, dan zal ze zich er doorheen slaan.
Alles blijft stil.
Hanna buigt zich voorover. - Zie, de deur van het beneden-Magazijn staat open. Een doorbrekende zonnestraal schittert op de smeltende sneeuw bij den dorpel.
- Voort! - Al kraakt nog bij wijlen de trap onder haar voet, ongedeerd komt zij beneden. - Maar dan? Het afgebroken stuk van de neergestorte trapleuning over haarden en kachels en banken gevallen, verspert haar den weg. - Met de haar aangeboren vlugheid wipt Hanna er overheen.
Nu trilt ze als straks in de knieën.
- Wie houdt haar terug bij den rok?
- Zijn het de grijnzende maskers? Is het de loensche jongen weer?
- Gekke Hanna! - Neen, dat is ze niet. Ze ziet om:
In een grooten spijker is haar rok blijven haken.
- Ha! Eén ruk, en de stootkant scheurt los. - Met de deurklink in de hand ziet ze door een kier, en meent dat Elie's oog uit de woonkamer juist op haar gericht is. - Hoe zal ze over het plaatsje komen zonder dat men 't bemerkt? - Zij aarzelt. - Maar de brief in haar zak roept: Spoed Hanna! Is mijn geheim niet uw leven, uw wraak! Voort Hanna, voort! In Elie's binnenkamer is het een oogenblik alsof het blinkend zonlicht op den muur zeer vluchtig door een voorbijvliegend wolkje wordt verduisterd. En Hanna spoedt zich nu voort in den langen donkeren gang. Als ze de deur der huiskamer nadert, hoort ze daarbinnen luidruchtig gepraat.....
.....
De stemmen warren dooreen. - Een oogenblik later hoort Hanna de deur der woonkamer weer toeslaan, en 't luid gesprek er binnen is voor haar als een aftrekkend onweer.
Nu snelt zij de kamerdeur voorbij; het voorhuis in.

Plotseling blijft ze staan. Een snik van ontsteltenis kan ze niet weerhouden. In 't zelfde oogenblik is ze echter terzij gevloden tusschen de meer genoemde meubels, in de zoogenaamde roef.
Izak Mager stond in de halfgeopende voordeur. - Hij weet waarom hij daar staat: als Baas Binzer moos uit vaders huis sleept, dan zal Izak, in ruil voor de brieven die hij op de tafel in 't boven-Magazijn vond, er weer van naar binnen dragen. Mooie massel! Binzer zal er op vallen als vet, als ie toch schachert met vader om Hanna de freule.
In hetzelfde oogenblik dat Izak aan Hanna dacht, hoort hij haar stem. Aanstonds omziende ziet hij haar vluchten terzij in de roef.
- Is ze hier? Wat wil ze? Zal ze vader een loer draaien? - Wacht! Op de teenen sluipt hij naar de groote kast en...
- "O Jezus!" komt Hanna, nu zij om den hoek van het donkere meubel het loensche oog van den jongen op haar gericht ziet.
- Wat wil hij? - Zijn vader roepen? - Haar weer in 't Magazijn een plaats bezorgen?
- Neen. Wat gaat het hém aan of ze wegloopt. Eet ze niet 't vet van zijn moeders pot? Is ze niet vaders gek? - Wat gaat het hém aan:
- "Wou je er uit?"
- "Ja. Laat me!"
- "Heb ik je beet in de doos!"
- "Laat me?"
- "Stil, of ik schreeuw dat je wegloopt. - Zal ik niet schreeuwen?
- Goed; als je niet nijdig bent. - Zal ik me slap lachen als de ouwe 't hok leeg vindt en zich de neus krabt. - Wil je trekken? Goed; als m'n vaders zoetelief eerst aan Izak een kusje wil geven, één lekker kusje? - Te jong? Als de ouwe te oud is; wat raakt 'et!"
- "Kom dan hier," zegt Hanna snel, en in de donkere roef blijft de uitdrukking van haar gelaat verborgen: "Dáar!"
Een luid gegil weerklinkt door het voorhuis.
Met het hoofd tegen den rand van het kabinet is het kleine monster terecht gekomen, en - eer moeder Saartje komt toeschieten, en haar eeniggeboren vindt met een bloedenden neus, onmachtig om te spreken, maar schoppend en krijtend uit alle macht - is Hanna, snel als een hinde, over hem heen gesprongen, en reeds de meubels voorbij, door de huisdeur ontvloeden.

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK

IN ELIE'S BINNENKAMER.

Toen Hanna, nu drie dagen geleden, de woning van Elie Mager was ontvlucht, en Binzer zich niet door Izak's geschreeuw heeft laten weerhouden om zich zo snel als hij kon met het pas ontvangen bankbillet naar den stal van Peters te spoeden, hebben vader en moeder Mager in den aanvang slechts oogen en ooren voor hun eenigen spruit en stamhouder gehad.
Nochtans omtrent de oorzaak van Izak's geschreeuw, is Elie - bij de vloeken en scheldnamen die Izak het meisje nazond, niet lang in het onzekere gebleven. - Hanna was dan zijn huis ontvlucht! - En Izak had zij geslagen toen hij haar wilde terughouden. - Waarom was ze weggegaan uit zijn huis? Waarom? Was er een reden?.....
.....
Mager liep in gestadige onrust het huis op en neer. Al driemaal had hij zich de handen gewasschen. - Och! Esther's kind heeft hij zoo lief.....Weg is ze! - Zal hij haar zoeken? - Zal ze weer meegaan, als ze toch vrijwillig wegliep uit Elie's huis? - Zal men Elie smaad doen en zeggen dat hij Hanna geweld deed?
- Heere God, wás het geweld? Heeft hij haar niet gered en verzorgd, en spijs gegeven in zijn huis nadat men haar had gejaagd en gescholden! - Heeft hij haar met geweld weerhouden, als zij nu toch vrij is op straat? Ach, Esther's kind had hij lief. Maar zal hij den Heere weerstaan als de Heer Zijn aangezicht afwendt? Lang bleef Elie zoo in gedachten verzonken. Dacht hij ook aan de honderd gulden die hij aan Binzer gaf - voor iedere veldwachter vijftig - als ze het kind, met rust en zonder lawaai of schandaal, tegen den avond zouden laten vertrekken naar zijn vaderstad? Saar zal er hem aan herinneren. In de gewone huistaal der geringe Joden - een mengsel van slecht Nederlandsch Duitsch en Hebreeuwsch - vervolgt zij een straks afgebroken sermoen:
(Het Bargoensch - of Joden-dialekt - moge in Elie's binnenkamer een oogenblik zijn plaats vinden, ter aanvulling van de onderscheidene Nederlandsche dialekten - als het Betuwsch, Veluwsch, plat-Groningsch, plat-Amsterdamsch enz. - in andere werken, aan sommige opgevoerde personen ter karakteriseering of voltooiing hunner figuren, in den mond gelegd.)
DE "VERTALING" VAN DE "JIDDISJE" WOORDEN IS VAN CREMERS HAND.
- "En ik zweer je bij m'n faters kijwer (vaders graf) dat ik geen gammer (ezel) bin. Was je meschogge en metorf (stapelgek) dat je den goijim (heiden of kristen) immer moos (geld) en 't letst nog honderd gilden gaf."
- "Stil Saar, je schreit of je nar (gek) bent. Heb iek moos gegeven? Natierlijk! 't Was 'en niese massematten (netelige zaak). - Had iek 't liebe kiend niech kenitseld (gered)? Attellemise (dood) was ze kewies - dat God 'r zegene! - as ik 'r niech kenitseld had."
- "Wás kenitseld!" roept Saar: "Narschkat! al sammt narschkat (gekheid altemaal gekheid)! Hadt jij jajim seroph tronken (sterken drank gedronken), dat je honderd van men faters gildens - God zegen 'em! - zal geben an den verschwarster gooi (ellendigen heiden)! Has ik 'em lieber de bakschenajim ausschlagen (de tanden uitgeslagen) of 'en makajim

(slag) gegeben as honderd gilden van m'n faters erbgoed."
- "Kan iek spreken mit solch geschrei?" valt Mager ongeduldig in. De kleine dikke vrouw was nog geheel onder den indruk van het gebeurde. Weerstrevig en "dol" is ze geworden door de ervaring dat de frêle werkelijk - "zooals ze altijd voorzien heeft" - de ontvangen weldaden met ondank zou beloonen, maar ook vooral, omdat zij in haar moederlijk gevoel zoo diep werd gekrenkt. 't Geschmadde kalb (het gedoopte kristengeworden kalf) - zooals zij Hanna geliefde te noemen, had haar liebe Izak gesmeten en geslagen, niet slechts op 't zelfde oogenblik dat Hanna zich als een diefegge wegmaakte uit de gastvrije tent, maar op het oogenblik zelfs dat Elie honderd - zegge honderd gulden, aan zijn vrouw en kind durfde ontnemen, uit vrees dat de weldaad hem als een misdaad zou worden aangerekend, uit angst dat Binzer hem verklikken zou, en beletten dat Hanna nog dienzelfden avond afreisde tot haar heil naar den rebbe-fetter in Amsterdam.
- "Zal ik spreken?" herhaalde Elie; en vervolgde toen zóo snel dat slechts Saartje zijn Bargoensch kon verstaan.
- "Stil vrouw, je vader - dat de vrede op hem ruste in eeuwigheid (De geloovige Jood moet minstens honderd zegenwenschen per dag uitspreken) - kun je ongemoeid laten, en je erfdeel ook. Heb ik het niet in de affaire gestoken, en er winst mee gedaan? - Heb ik voor Binzer in angst gezeten dat hij haar last zou aandoen bij 't vertrek van de schuit? Heb ik hartzeer van Esther's kind? Was ik veraltereerd! Weet een mensch wat ie doet als ie veraltereerd is Saar? Zwijg! Zeg wat je wilt, maar smaad je wettigen man niet. Tusschen de negende Tischri (Groote Verzoendag) leit de winter en de lente en de zomer. Zwijg Saar. Als ik te Schabbes op gras had geloopen of anders de wet geschonden, kon je me schelden voor posch Jisrool (slecht Israëliet). Wat ik gedaan heb was goed. Is 'et Elie's schuld dat Hanna 't lieve kind - 'k zeg 't <u>lieve kind</u>, God schenke 'er zegen en bekeering! - dat ze wegging toen ze Binzer gehoord heeft?Dáarom is ze weggeloopen; waarachtig! Maar..."
- "Maar <u>ik</u> spreek van je geld, en van de honderd gulden vooral!" valt Saartje, schier onverstaanbaar snel weder uit.
- "Sjuut! nah!" roept Elie: "Als je stil bent Saar, zal je zeggen of Elie goed is of slecht. Ben ik 'en ezel? Zal ik je vragen wát ik gezeid heb toen ik hem 't bankbriefje gaf?"
- "Gezeid? Weet ik 'et! Ik hoorde: Wei, wei! (zeer pijn) van men jongen in 't voorhuis. - Wat je gezeid hebt? <u>Neem de zegenwensch mee op het bankbillet</u>, dát heb je gezeid. Maar ik lach in wat je gezeid hebt. Had Izak niet <u>wei</u>! geroepen, dan zou ik den Binzer 't geld wel afgeratscht en gezeid hebben: Kol Jisrools weitaak ewek (hij neme het leed van geheel Israël mede). - <u>Dás</u> had ie kenne mietneme ganz."
- "Liebe frau (lieve vrouw), zwijg doch;" zegt Elie kalmer: "Bis niech so beis! (boos) - Zul jij zeggen Miese meschinne (een buitengewone dood over hem!) as Binzer toch jefopt is, waarachtig!"
- "Was saagst Elie? Was?"
- "Weet je niet Saar van fetter Mortje? - God zegen 'em! - De ganf van 'en jongen, as ie uit Amsterdam 't bankbriefje stierde; als jij docht Saar, 't was 'en vidsi van de ggeurel (een prijs uit de loterij)!"
Saar sperde de oogen wijd open; en hem eensklaps angstig aanziende riep ze: - "Wás! Den newjaarszegen-spruch van honderd gilden die Mortje jestierd had voor spas. Owaai! Zel men eenige zoons fater, in de tfise

bromme en pijgeren met schjand (in de gevangenis komen en sterven met schande) omdat ie falsch gelt heraus gab! Ach God! Wou dat iek kapore was. Och liebe God!"
- "Zel niemand ledeeren Saar. As ik toch whaarheid gezeid heb; ja, zal iek lebe! - Heb ik gezeid: Neem de zegen op het bankbillet? Nee. Neem de zegenwensch mee op het bankbillet heb ik gezeid. - Nah! wat zal ie me lappen? Is 'et om schmoe (voordeel) geweest! Was ie schikker (dronken) dat ie niet zag wat fast ieder Jid fuult as ie 't unter de naas kriegt? - Alle Jidde hier, en Rebbe Van Bonn kanne beschweere dat iek 'et ding heb willen verpassen voor één gilden. Hebbe ze niemeer as 'en hébasch (kwartje) gebooje; zei ik: nee Mortje, iek halt 'em!" De vrees van vrouw Saartje is verdwenen.
- 't Was waar, baas Binzer zou niet eens durven zeggen hóe hij het geld had gekregen. - En Mager - als ze het hem mochten vragen voor 't gerecht, dan zou hij immers naar waarheid kunnen antwoorden:
"Denk je Heeren dat Elie de veldwachters van de Jestisie zou hebben omgekocht voor een zaak die zuiver was als goud; als ik toch zelvers Hanna gered en geherbergd heb? - Toen Binzer om stopgeld voor de peliesje vroeg, heb ik hem een Amsterdamschen Newjaarswensch in de vingers gegeven, maar het duidelijk gezeid er bij. - Is het mijn schuld Heeren, dat ie niet hooren en niet zien kan?"
Saar lachte; zij was niech beis meer: Vader Elie was strikt en gochem allebei. Van de Politie zou hij geen last krijgen. De honderd gilden waren gered. - En Goddank: Hanna de frêle was 'et Magazijn uit. - Wat Izak betrof, zijn naas bleef wel wat dik, maar 't ooilam was toch gezond van harte. - Zie maar, terwijl Elie naar een hoek der lage en donkere huiskamer gaat, om er met den hoed op het hoofd, te Meirif ore (Avondgebed te doen), steekt Saartje haastig een dik stuk koek tusschen twee sneden wittebrood. En Izak eet, en smakt met wijden mond zoo geweldig onder vaders bidden, dat straks het luide: "Omijn! weamen," (Amen, ja amen) van Elie, er niet door te hooren is.
Elie wist niet recht wat hij in de taal van Kol Jisrool (Geheel Israël) had gebeden, maar toen hij zijn eenigen zoon, zijn stamhouder, met die glurende oogen en den wijden mond zag eten, en altijd smekken hoorde, toen dacht hij:
- Gezegend zij de God van Abram Izak en Jacob, dat hij zegen gaf aan Saartjes schoot en Elie een zoon schonk.
- Maar toch, als hij aan Hanna denkt, en zij hem aanziet met haar treffende oogen, dan huppelt hem het hart in de borst, dan..... ach liebe God, dan kan hij den smekkenden Izak - zijn vleesch en bloed, niet aanzien; dan..... Nee, nee! phij! - Elie spuwt in verontwaardiging over zich zelven op den grond. - Zou hij zijn eigen vleesch verachten? - Bewahre! Izak zal z'n elteren eeren naar 't vijfde gebod; En Elie zal Izak liefhebben; en God zal hem zegenen tot verlenging van dagen. - Maar.... dat Esthers kind vrijwillig zal terugkeeren tot den Jid die haar redde en goeddeed en behouden wilde, ook dát moge geheuren - im jirtse haschem! (als God wil).

COMMENTAAR

1. Hanna/Vage achtergronden.
2. Elie/Joodse uitdrager.
3. Izak/Conventioneel monster.
4. Aantekeningen.

HANNA/VAGE ACHTERGRONDEN

Zij is en blijft tot het slot de hoofdfiguur van een sociaal tendensboek, dat - uniek in ons gehele letterkundige domein - als joodse roman moet worden geregistreerd. Spelende rondom een kind, geboren uit een onwettige verhouding van de rücksichtslose Daniël Degen en de ongelukkige Esther, dochter van Nathan Gasco, een orthodoxe jood uit het Amsterdamse getto. Wijst deze verbasterde familienaam in een sefardische richting? Simpele namen als Elie Mager en rebbe Ruben Mozes Laan suggereren doodgewone asjkenaziem uit die jodenhoek.

Met de geboorte van Hanna hield de verhouding van het joodse meisje met de goi niet op. Ik stel dit meteen zo realistisch, omdat in het gehele verhaal duidelijk wordt gemaakt, dat Esther door haar orthodox-joodse omgeving werd uitgestoten.
Als zij zich ten tweede male zwanger weet, besluit de ongehuwde moeder in doodsnood haar "geliefde" op te zoeken, die wij aan het begin van het boek terstond leren kennen als een fabrikant. "Nabij het stadje Veenwijk, op den oever der rivier De *** ligt de stoom-katoenspinnerij Het Kromveld van de Heeren Degen en Bronsberg." Aldus de eerste regel van het lijvige boek.

Esther zal haar doel niet bereiken. Door middel van flash-backs leren wij pas aan het begin van Deel II de bijzonderheden kennen van de tragische tocht die de verlatene met haar nauwelijks driejarig dochtertje had ondernomen. Er wordt daar geciteerd uit wanhopige brieven van Esther aan Daniël Degen.
Esther heeft blijkbaar met Degen schriftelijk contact gezocht en gevonden via een tussenpersoon, een zekere A. van Til, eveneens in Veenwijk woonachtig. Op haar eerste brief heeft ze nog antwoord ontvangen. Toen verdere reacties op haar smeekbeden achterwege bleven, besloot zij Van Til op te zoeken om zo persoonlijk de weg te vinden naar de vader van haar dochtertje.
Tegen de ontberingen van haar moeilijke reis was de zwakke, wederom zwangere vrouw evenwel niet opgewassen. Door de kou bevangen, gaat zij, doodgevroren, ten onder, haar dochtertje tegen koude en ontbering nog beschuttende met haar laatste kledingstukken. Een als landloopster geregistreerde, die naamloos werd begraven.
Haar kleren (met de door Esther geschreven brieven/mét de enige respons van de onmenselijke fabrikant) komen alweer niet toevallig in handen van de joodse opkoper Elie Mager, die (DE schakel bij uitstek in de gehele intrige) eens in de jodenhoek diezelfde Esther Gasco had liefgehad en naar haar hand had gedongen. Tevergeefs, want zij gaf zich blijkbaar liever over aan de bruut Daniël, met alle gevolgen vandien.

Drie figuren uit het boek kennen de feitelijke achtergronden van Hanna de freule: Daniël Degen/A. van Til en Elie Mager. Het meisje zelf moet voorlopig alleen maar gissen naar de oorsprongen van haar problematisch aards bestaan.
Maar dat doet zij dan ook in hevige mate. Alleen dáármee schijnt zij gepreoccupeerd, op abnormale wijze. Dé psychologische casus bij uitstek van deze sociale roman.

De auteur schildert haar af als een min of meer gestoorde persoonlijkheid met alle kenmerken van een psychisch geremde ontwikkeling. Onwijs in zeker opzicht maar toch alweer niet zo, dat men geneigd zou zijn haar ontoerekenbaar te noemen. Eerder een gefrustreerde die niet wakker kan worden in de realiteit. Een in een droomleven verstrikte, die een verloren rijk opzoekt, waar zij denkt vandaan te komen. Waarheen zij - zo waant ze - eenmaal terug zal keren in een soort "messiaanse" toekomstdroom. Visionair ziet zij haar vader komen (haar RIJKE vader) "met de mooie koets en de witte paarden". Een reminiscentie aan fabuleuze verhalen, die zij zich vaag herinnert van haar gestorven moeder. Op haar omgeving, die van zulke hallucinaties uiteraard niets begrijpt, komt zij over als een dorpsgek, die in fantasmagoriën ver boven haar stand leeft: Hanna de freule....., die "officiëel" als Hanna van Til door het leven gaat.
Maar die - ook uiterlijk - "anders" is. Die "van den beginne af met haar mooi zwart krulkopje, haar sprekend oog en haar krachtiger voorkomen (opvalt), te midden van die klierachtige oudmannetjes- en vrouwtjes-kinderen, als een kleine vorstin." (I, 48)
Wie haar moeder geweest is?

> ....."Wat weet zij anders van haar dan dat zij vroeg was gestorvan kou in een winternacht.
> - Hanna zelve herinnert zich iets van een bleeke vrouw met een paar donkere oogen en gitzwart haar; van een groote stad en een kamer met een hoog raam, en een huis er tegenover waarvoor 's avonds een vuurrood licht brandde en dat er muziek was. Zij herinnert iets van een klok op een hogen toren die ook altijd riep: dat hij komen zou. - Maar haar moeder was doodgevroren, en wat heeft zij aan een doode moeder die haar alleen liet! - Doch nu had Elie haar gezegd dat die moeder haar toch heeft liefgehad. Hij wist het zeker, want zij had Hanna in dien nacht met haar eigen kleeren en haar eigen lichaam tegen de koude beschut. - En Elie heeft haar verzekerd dat die moeder nu nóg voor haar zorgen wil ofschoon zij gestorven is. Hij zou haar later zeggen hoe dat mogelijk is, maar dan moest zij de Joden niet meer schelden, en in Elie's huis komen, en sabbath vieren en eten wat rein was volgens de wet. En als zij met Sarah zijn vrouw naar de Synagoge wilde gaan, dan, ja dán zou hij haar nog meer van haar moeder verhalen en wondere dingen laten zien."

ELIE/JOODSE UITDRAGER

Tot de prominente sfeermakers van de roman behoort terstond na haar de uitdrager, die een uitgesproken joods type vertegenwoordigt, dat ondanks alle gebruikelijke letterkundige sjablones, niet zonder originaliteit wordt geportretteerd. Of ook aan deze beeldvorming (zoals wellicht in andere gevallen) een levende persoonlijkheid ten grondslag heeft gelegen, kan niet meer worden nagegaan. Over Elie's pseudo-jiddisj taaltje kom ik in dit verband later uitvoerig te spreken. Cremer heeft in elk geval studie van zijn objecten gemaakt.
De joodse uitdrager (subs. antiquair/opkoper/geldhandelaar) met obligate verlengstukken in de richting van allerlei "zaakjes" die het daglicht moeilijk verdragen, is voor velerlei akkevietjes te vinden. Hij komt over als een doorsnee-sjacheraar (van woekeraar is nauwelijks sprake) die het niet zo nauw neemt. Zulks in tegenstelling tot het algemeen literaire patroon uit die dagen groeit Elie in Cremers voorstellingen en bedoelingen nimmer uit tot een crimineel geval, om geheel te zwijgen van een Fagin-achtige schurk.

In relatie tot Hanna evolueert de allround koopman zelfs tot een sensibel mens met diepgewortelde zuivere gevoelens voor het meisje dat hij in oneigenlijke zin min of meer als zijn dochter beschouwt.
Ook alweer een standaard-sjablone, die haar basis vindt in Lessings NATHAN DER WEISE, waarin Recha juist géén dochter van de rijke jood blijkt! Voer voor psychologen, zulke details!
Keren wij terug tot Hanna. Het kind van Elies geliefde Esther, dat hij zo graag wil terugbrengen naar haar eigen Amsterdamse omgeving.
Opmerkelijk dat Aart Admiraal in zijn recensie (NEDERLAND 1873) in de verhouding Elie/Hanna al de literaire cliché speurt; hij denkt aan Spindler.
Elie gaat er blijkbaar van uit dat het natuurlijke milieu dit ontwortelde joodse meisje (want dat is zij - kind van een joodse moeder - naar rabbijnse opvattingen) weer zou kunnen normaliseren. In deze niet-joodse omgeving is en blijft zij de verschoppeling, die men niet zal nalaten te bespotten om tekortkomingen, waarvan Elie als niemand anders de oerbron kent.

Het valt hem intussen niet gemakkelijk met zulke gerichte denkbeelden door te dringen tot het doffe schepsel dat door weerstanden tegen joden wordt beheerst. Want in de conceptie van het verhaal is er merkwaardigerwijs geen sprake van haat tegen de onbekende vader. Dát image wordt steeds geheven naar het visioen van paarden en ruiters uit een stralende toekomst. De joden zijn degenen, die haar moeder hebben verstoten zodat deze moest vluchten en omkwam in een duister gebleven nacht.
Hanna vertegenwoordigt in de roman een ongeremd antisemitisch aspect. Van Selbsthasz is hier geen sprake. Zij wéét aanvankelijk immers van geen joodse afkomst. Als zij deze gaat wanen, blijft zij op afstand. De onloochenbare zekerheid die later doorbreekt, verandert aan haar opvattingen niets. Het enige, waartoe zij komt, is bij herhaling vaststellen, dat Elie "een goeje jood" is.

Karakteristiek voor beider uitgangspunten is de dialoog aan het begin

van deel II. Het gesprek vindt plaats op de zolder van Elies Magazijn waar Hanna door Elie in veiligheid is gebracht nadat hij haar aan de dijk had gevonden. Ter plaatse waar haar moeder was gestorven en waar zij ten einde raad, het schelden van haar omgeving beu, zelfmoord wilde plegen. "'t Was aan de helling van den dijk dat haar arme bedrogen moeder den laatsten snik heeft gegeven. Dáar, op dezelfde plaats misschien, zal nu haar kind...."
Cremer, als een Freud avant la lettre, laat de dochter intuïtief terugkeren naar het moederlijke vruchtwater. Maar de poging mislukt en Esthers "man" liet haar op de zolder van zijn Magazijn onderduiken.

De omstandigheden waaronder de discussie verloopt. lijken niet ongunstig voor Elies Amsterdamse plannen. Is de status van het "onwijze" kind in deze vijandige maatschappij niet onmogelijk geworden?
In dit kader verleent Cremer het joodse type een immateriële dimensie. De uitdrager koestert de "vrouwen kleedingstukken" van moeder Esther, die hij nooit heeft willen verkwanselen. Mèt de BRIEVEN, waarvan de inhoud de oplossing van Hanna's levensraadsel verbergt. En die zij daarom wil bezitten. Tot iedere prijs!
Met welke "materiële" pointe het verhaal intussen ook op het karakter van Elie een niet onverdeeld gunstig licht laat schijnen. De koopman is weliswaar tot de schenking bereid, maar: voor wat hoort wat. Idealen worden inzet van "joods" loven en bieden.
En geheel in deze discutabele sfeer sluit de wantrouwende Elie vóór zijn vertrek de deur van de zolder op dit kritieke moment voor alle zekerheid maar af.
Hanna wordt door groeiend wantrouwen beheerst.

> "De deur krast toe.
> - Hoort Hanna van buiten den sleutel omdraaien in het slot?
> Zij snelt er heen.
> - Waarom heeft Elie haar opgesloten? Hij vertrouwt haar niet. -
> Wáarom niet? - Wat wilde hij ook dat zij belooven of bezweren zou?
> Wáarom moest zij met twee vingers naar het dak van den zolder wijzen? - Zal zij dan tóch een Jodin moeten worden? - Neen, nooit!"

IZAK/CONVENTIONEEL MONSTER

Wat Cremer kwijt wil aan geijkte, door de literatuur wijd verbreide, slechte joodse eigenschappen, wordt gedemonstreerd aan Elies enige kind Izak. Hij is de zoon uit zijn huwelijk met Saar, die hem nimmer de Esther van zijn jeugd heeft doen vergeten. Dat dit nu en dan leidt tot spanningen, wordt door de auteur niet verzwegen. Elies wettige echtgenote kan begrijpelijkerwijze geïrriteerd raken door de tere herinneringen van haar man, zoals die zich met name concentreren op Hanna, "zijn" Hanna, door Saar liefdeloos uitgescholden als "'t gekke schaap", "de frêle".
Maar dat lijkt nog heilig vergeleken met de manier waarop Izak het stakkerige schepsel overvalt, dat door zijn vader op diens Magazijnzolder bescherming meent te hebben gevonden. Onverwacht treft de scène ook de argeloze lezer:

> "Is het Elie die reeds terugkomt?
> Met zijn loensch oog ziet Izak naar binnen....."

En dan volgt de beschrijving van Hanna's ervaringen met HET KLEINE MONSTER.

Ordinaire couleur locale van letterkunde over joden. Izak is het weer eens helemaal! Een echte jood, zedeloos en amoreel. Cremer heeft op de een of andere wijze "de" kenmerken over vader en zoon "eerlijk" verdeeld. Elie komt er het best van af, maar we zullen straks zien. Over Izak valt intussen over de gehele linie geen goed woord te zeggen. Alleen al dat "mijn vaders zoetelief"... "één lekker kusje? - Te jong? As de ouwe te oud is; wat raakt 'et!" Speelt de romanschrijver met een griezelige reminiscentie aan Amos 2:7 ("en de man en zijn vader gaan tot een jongedochter, om mijn heiligen Naam te ontheiligen")? De "loensche jongen" is een prototype, een stereotype.
Die proeft in DE tragiek van de hele roman alleen maar de "mooie massel". Wat kan je met zulke brieven niet verdienen, als je ze maar op de juiste plaats weet te verpatsen aan diegene, die er grof geld voor over heeft. Ook al loopt het deze keer anders.
Verlaten wij dit dichte bos van intriges (vaak zeer moeilijk te ontwarren) om ons nu te concentreren op het joodse aspect van dit boek als geheel.

AANTEKENINGEN

De beeldvorming rondom de sensuele Izak sluit aan bij het conventionele, letterkundige antisemitisme in de Europese, en niet minder in de Nederlandse sector. Een stereotiep, dat over de gehele linie tot de dag van vandaag zijn onuitroeibaarheid demonstreert. Aan de TELEGRAAF van 15-6-1978 ontleen ik: "In de Franse stad Orléans - en daar niet alleen - worden joodse winkeliers ervan beschuldigd meisjes hun zaken binnen te lokken. Die worden daarna, zo luidt het verhaal, vakkundig verdoofd en als blanke slavinnen naar het oosten verkocht."

Voor Nederland zou het niet moeilijk vallen eveneens actueel te blijven. Dat met name de recente strijd voor legalisering van de abortus heeft geleid tot geprononceerde antisemitische aanvallen op joodse parlementariërs (ik noem hier bewust geen namen) wil ik met nadruk signaleren. Juist zulke themata spelen ook in de Europese literatuur een rol (J.P. Sartre's L'ÂGE DE RAISON/in het Nederlands DE JAREN DES ONDERSCHEIDS).

Ik citeer naar de VOLKSKRANT (DAG IN/DAG UIT 28-7-1979):

> "Vlaamse oud-SS'er en Oostfrontstrijder adviseert ons (uiteraard) anoniem: "U zou beter naar 't schooltje gaan om er opgevoed te worden: Gij jodenknecht, of bent u misschien toch ook jood! Vermits er 9 op 10 zijn in uw abortusland vol vrouwenverkrachters. Weg met de rode pest. Basta"."

Voor "onze" 19e eeuw volsta ik met een citaat uit P. (= H. Pyttersen Tzn.) BLANKE SLAVINNEN IN NEDERLAND, Heerenveen, A.L. Land, 1885, pag. 6:

> "Men koestert hier ter stede (Amsterdam) algemeen (en waarschijnlijk niet ten onrechte) het gevoelen, dat meisjes, zelfs van zeer jeugdigen leeftijd, die bij een Israëlitisch gezin in dienst treden zelden of bijna nimmer, dien dienst ongeschonden verlaten, en toch..... geven de ouders volgaarne hunne dochters - als dienstmaagden in die gezinnen, terwijl zij de overtuiging bij zich dragen, of volgens de algemeene meening kunnen weten, dat zij haar eenmaal <u>niet</u> <u>meer</u> (gespatiëerd) als dienst<u>maagd</u> (gespatiëerd) zullen terug ontvangen."

En met deze auteur (als uitgever bekend geworden) bevinden wij ons aan de toppen van progressief Nederland. Want <u>Pyttersen</u> <u>Tzn</u>. (<u>H</u>) werd in 1891 lid der Tweede Kamer voor het Hoofdkiesdistrict Schoterland, ter vervanging van F.J. Domela Nieuwenhuis!
Een ongezochte overgang naar het directe vervolg.

TER INLEIDING

De figuren van Hanna, Elie en Izak, trouwens de gehele enscenering van de roman brengen ons nu tot de centrale vraag van deze studie: waartoe dit breed-uitgesponnen joodse decor in deze letterkundige omgeving. Van toevalligheden kan geen sprake zijn. De roman ontleent zijn naam aan een meisje, dat zeer bewust wordt geprofileerd. Haar ervaringen, vooral die in het nauwkeurig omschreven milieu van Elie Mager, beheersen het boek.
Typerend in dit kader de TWEEDELING in de handelseditie van 1873. Het eerste deel eindigt met het hoofdstuk ELIE WEET VAN DEN PRINS GEEN KWAAD. Het tweede zet terstond in met OUDE KLEEREN, EN WAT ER MEER IS IN 'T MAGAZIJN.
Tot in de allerlaatste bladzijden wordt de lezer trouwens opgescheept met joodse problematiek. Dan is Hanna allang keurig getrouwd met de niet-joodse arbeider Glover, die volgens de sprookjes-enscenering van Cremer tot werkbaas is gepromoveerd, bij een joodse patroon: "de heeren Salomon, Stol en Zonen, op den Weversberg in Twente - een onzer nobelste firma's...." (II, 223)
Even nog gecharmeerd door de filosemitische trek die we in de geciteerde zinsnede menen te bespeuren, helpt de werkelijkheid ons al spoedig weer uit de droom. Want Glover, de sympathieke, gereüsseerde arbeider uit de sociale roman, moet helemaal niets van ons hebben. Het is alsof Cremer de thematiek niet los kàn laten.
Het antwoord op onze vraag brengt ons naar het eerste deel van de titel van dit essay: CONTRASTBELICHTING. In HANNA DE FREULE hoort in de opvatting van de auteur HET JOODSE TYPE functioneel thuis als tegenbelichting van de maatschappelijke strijd. En daarmee heeft Cremer het licht laten vallen op een facet in de geschiedenis van de oude arbeidersbeweging in Nederland, dat in de officiële historiografie ten onzent nooit aan bod is gekomen. Voor de Europese arbeidersbeweging in het algemeen ligt dat wel anders. Het is met name Edmund Silberner geweest, die in zijn SOZIALISTEN ZUR JUDENFRAGE de door mij bedoelde problematiek heeft belicht.
Kort geformuleerd komt het hier op neer, dat de gehele Europese arbeidersbeweging in haar historische ontwikkeling doordrenkt is van een geprononceerd antisemitisme, dat zich bij voorkeur afzet tegen de joodse kapitalist, de joodse uitbuiter. Het kan hier niet de plaats zijn daarop uitvoerig in te gaan. Waar wij voorlopig op moeten wijzen is, dat ook in Nederland zich dezelfde symptomen voordoen.
Om dit te illustreren, aandacht voor RECHT VOOR ALLEN, de welhaast klassiek geworden periodiek van het links-radicale deel van Nederland onder de bezielende leiding van Domela Nieuwenhuis.
Nadat 8 mei 1889 een artikel was verschenen over de ROTHSCHILDS, die "Joodsche geldwolven" worden genoemd, berichtte op 15 augustus van dat jaar het toen reeds als dagblad verschijnende orgaan, dat de Oostenrijkse kroonprinses een poosje zou logeren "in de Joden-badplaats Zandvoort". Even later signaleerde de redactie op hatelijke wijze een paar uitbundige Oranje-joden. Willekeurige notities die destijds bij enkele joodse lezers in het verkeerde keelgat schoten. Een van hen richt zich tot de redactie:

"Mijnheer de Redakteur!
Verleden week vroeg ik u of het noodig was te spreken van de joden-badplaats Zandvoort. Uw antwoord is beteekenend. In het laatste nommer zijn het weer twee joden die het ontgelden moeten. Hoe gij er over denken moogt, dat de vraag door mij gedaan werd, de opmerking wil ik niet terughouden, dat dergelijke uitdrukkingen in ons partijorgaan allerminst thuis behooren.
Wij strijden niet tegen de menschen - maar tegen de menschheid; niet tegen de kapitalisten - maar tegen het kapitaal. Daarom kunnen en mogen wij ook geen zoo scherp teeken zetten op de Joden, evenmin als wij dat doen speciaal op de christenen, die toch verreweg de meerderheid uitmaken. Ik acht het hoogst gevaarlijk, dat in ons orgaan die bourgeoisstrijd wordt overgebracht en wil het niet ontveinzen, dat iemand, die zich in de partij als beslist hater van de eene of andere godsdienstige sekte blootgeeft, op mij den indruk maakt van niet zoozeer een socialist van beginsel als wel een wraakzuchtige te zijn. Wij bestrijden den godsdienst - niet de godsdienstige sekten.
Dat gij, M. de R., de groote beginselen, door Marx zoo uitnemend ontwikkeld, door persoonlijken wrok te schande zoudt willen maken, ik zou het hoogelijk betreuren - maar het lijkt er wel wat op.

Sam. W. Coltof.

Wij maken van deze gelegenheid gebruik om tevens een opmerking van dezelfde strekking te beantwoorden van den heer S. de Sw.
Men meene noch vreeze dat ons blad zich zou leenen tot een soort van jodenvervolging. Integendeel ons rechts- en gelijkheidsgevoel is sterk genoeg ontwikkeld om ook voor hen te strijden wanneer in hen het recht van den mensch werd geschonden.
Maar wij schromen evenmin hier te uiten dat wij den jood beschouwen als de vleeschwording van het kapitalisme dat wij haten en als de grootste vijand van de rechten van den mensch. Wij weten niet of er nog kapitalisten worden gevonden die ooit weerzin gevoelen tegen het stelsel waarin zij zich als mannen van zaken bewegen, maar den jood ziet men het aan dat hij in dat stelsel leeft en opgaat met een soort van wellust. Door hun volslagen gewetenloosheid beheerscht het jodendom de pers en de beurs en heeft daardoor voor een groot deel, zij het ook achter de schermen, het wereldbestuur in handen. Niets is hun heilig tegen "den vreemde", waarbij zij trouwens NIETS DOEN DAN HUN GODSDIENST OPVOLGEN die in Deut 23 vs. 20 leert: "Aan den vreemde zult gij woekeren maar aan uwen broeder zult gij niet woekeren."
Dat wij twee joden signaleerden als degenen die het "vurigst" voor de viering van een Oranjefeest waren op den "prinsessedag" was niets dan een feit, maar dit neemt niet weg dat de joden daar toch geheel in hun rol waren: de grooten en machthebbenden te vleien en de kleinen en minderen te trappen.
Onzes inziens kan het volstrekt geen kwaad nu en dan de aandacht eens te vestigen op deze dubbel overgehaalde volbloed kapitalisten."

En vandaar wederom naar onze Elie. En de ons uit de bloemlezing bekende , niveauloze discussies, die op de een of andere wijze altijd uitmonden in negotie en massematten.

DE SCHUUR

Middels zulke dialogen komt het sociale vraagstuk binnen onze gezichtskring. In de wazige en rommelige voorstellingen van Cremer over de acties van de arbeiders (stakingen etc.) wordt het centrum van hun ondergrondse agitatie gesitueerd in de schuur van Elie. Deze staat ergens apart en moet niet worden verward met Magers Magazijn (steeds met kapitaal), waar de betere stukken van de uitdrager een onderdak hebben gevonden.
Bedoelde halfduistere ruimte speelt tot de allerlaatste bladzijde van het boek een significante rol in de gehele mise-en-scène. De arbeiders hebben er wat voor over om hun denkbeelden ergens in alle rust te kunnen bespreken. De schuur van de jood schijnt een ideale plaats voor conspiratie. Maar voor de huur daarvan dient te worden betaald! En Elie - koopman pur sang - staat helemaal niet te dringen. Ook daarover een dialoog met Glover; deze keer dus over een zuiver maatschappelijke aangelegenheid (zie deze studie 17/18). Voor de jood maakt dit intussen geen enkel verschil. Ook deze affaire wordt zakelijk uitgemeten in groezelige centjes.
Op meerdere plaatsen in de roman worden we trouwens met dit detail geconfronteerd. Zoals I, 67/68 waar Binzer in een brief aan Degen formuleert:

> "Dat de hel onder het werkvolk broeit, en er een groote samenspanning heerscht, dit bezweer ik. Zij zijn nietsig en rood van kleur. Van moord en brandstichting wil ik niemand betichten, maar dat mijn hart in oprechtheid wandelt zal u blijken als wanneer ik UEdelgeboren bij dezen bericht dat op dezen huidigen avond een samenspanning wordt gesmeed en wel door raddraaiers die in vuil en vlam hun brood en eer zoeken. Zij hebben een moordenaar van onzen Heer, een Jood bekocht, en in diens schuur zullen zij den oven gaan stoken."

Even verder (71):

> ""In de schuur van dien Jood naar de praatjes van Glover en anderen te luisteren, 't is toch allemaal een "naad zonder kous" en rood zonder jenever"," meende Voethof: "Stompe Jan en Klaas liggen op de loer, waarachtig, en 't kan nooit goed afloopen omdat een Jood toch van eeuwigheid verdoemd is.""

Elders (81):

> ""Ja, strikken!" roepen er velen; en al meer en woester klinkt het in Elie's donkere schuur: "Strikken! Strikken!""
> (strikken, naar het Engelse STRIKE)

En tenslotte - waarop we al hadden gewacht - de conventionele verzuchting van verhuurder Elie, die er toch niks aan heeft verdiend (93):

> "God hoort me dat ik geen cent aan de schuur heb verdiend. Hebben ze me vier koehoorns en allerlei meer gestolen."

De materialistische jood dus die gevoelloos blijkt voor de arbeidersellende. Hier mag de vraag worden gesteld of deze schuur van Elie Magerwellicht de literaire neerslag vormt van het authentieke historische volksdanslokaal Concordia in de Haagse Lombardstraat uit 1872. Particulieren boden destijds (zonder succes overigens) de Roomse eigenaar geld als hij zijn gelegenheid niet zou afstaan aan de Internationale. Deze sobere lokaliteit wordt inderdaad "pakhuis" genoemd door de joodse journalist S.M.N. Calisch (EEN ZESDAAGSCH INTERNATIONAAL DEBAT, 1872, 17): "De zaal, die men gevoeglijker met den naam "pakhuis" of "loods" kan bestempelen, is niet groot."
Vergelijk ook Jacques J. Giele DE EERSTE INTERNATIONALE IN NEDERLAND, 1973, 187: "Zowel van kerkelijke als van industriële zijde wordt geprobeerd de eigenaar van de zaal Concordia, waar het kongres gehouden zou worden, om te kopen of onder druk te zetten."

Dat het in 1872 om een katholieke eigenaar (van Concordia) ging en dat de gehele situatie wel iets anders lag, doet weinig terzake. Door Cremers romanverbeelding spookt op de een of andere manier de hele heisa uit die bewogen dagen, waarin hij zelf - als sociaal publicist - nota bene actief betrokken was. Zij het dan wel op een zeer laag pitje en bovendien nog in negatieve zin.
In 1871 had hij tegen de Internationale zijn brochure geschreven, door Giele niet ten onrechte bestempeld als een "merkwaardig staaltje van kwasi-arbeidersproza" (145). Wij doelen op de BRIEF AAN ALLE NEDERLANDSCHE WERKLIEDEN, LEDEN EN GEEN LEDEN VAN DE INTERNATIONALE DOOR JAN STUKADOOR METSELAAR, ONDER TOEZICHT GESTELD VAN ZIJN NEEF DEN HULPONDERWIJZER B., UITGEGEVEN DOOR J.J. CREMER.

Gedachtengangen uit deze brochure ontmoeten wij al evenzeer in HANNA DE FREULE (1873), waarin hoogstwaarschijnlijk de Internationale wordt genoemd, subs. aangeduid onder een vage naam de MAATSCHAPPIJ (I, 213). En in dit kader legt Cremer nog andere verbanden met joden.

GELDWOLF

Via duistere voorspiegelingen van de al meermalen genoemde, onbetrouwbare Binzer, laten de arbeiders zich in Cremers voorstellingen verleiden tot onverantwoordelijke stappen. Zulks in verband met voorgenomen stakingen. De grote risico's van de arbeiders in de strijd tussen kapitaal en arbeid zouden worden opgevangen door vage fondsen, die - naar de stellige mededelingen van Binzer - door de "MAATSCHAPPIJ" zouden worden verschaft.
Binzer toont in de aanvang inderdaad een (bescheiden) bedrag, dat de arbeiders voorlopig moet geruststellen. Op het beslissende moment komt hij met 100 gulden tevoorschijn, althans een biljet dat daarop lijkt, en dat via allerlei slinkse wegen (die hier en daar vormen van chantage aannemen/en die dan weer te maken hebben met de Hanna-figuur) afkomstig is van niemand anders dan Elie Mager. Die in dit speciale detail, dat voor de strijd der arbeiders zo essentiëel schijnt, een zeer beroerde rol speelt. De joodse uitdrager ontziet zich immers niet Binzer een "bankbiljet" in handen te stoppen, dat wel allerminst als zodanig mag gelden. Daarmee zijn relatie tot de arbeiders helemaal trekkende naar een bedenkelijk niveau.

In de "jiddisje" pagina's waarin dit wordt uitgemeten, komt Cremers portretteren als uitgesproken antisemitisch over. Niet alleen dat in het walgelijke "proza" van Elie en Saar de joodse handelspraktijk erbarmelijk wordt ten toon gesteld. Erger is het, dat de "gocheme" jood via een reservatio mentalis "eerlijk" heeft gemalverseerd. Elie heeft Binzer een waardeloos vodje papier in de handen gestopt, waarop aan de ene kant een 100-gulden stuk wordt afgebeeld, en aan de andere zijde een rosj hasjana-wens. Ik heb zulke kaarten nooit onder ogen gehad. Misschien hebben ze bestaan en vormen ze weer eens een bewijs dat voor joden zelfs goede wensen in geld worden uitgedrukt.

> - "Zel niemand ledeeren Saar. As ik toch whaarheid gezeid heb; ja, zol iek lebe! - Heb ik gezeid: Neem de zegen op het bankbillet? Nee. NEEM DE ZEGENWENSCH MEE OP HET BANKBILLET heb ik gezeid...." (de kapitaal gedrukte tekst in de roman gespatiëerd)

Typerend hoe dit onwaarschijnlijk laagtepunt door Aart Admiraal in zijn bespreking in NEDERLAND 1873 juist wordt aangevoeld als ECHT JOODS. Hij schrijft:

> "Zoo waar als een jood is, zoo waar is deze Elie. Hij mijmert niet, hij sjachelt maar - in alles. Een Binzer die den jood in zijn macht denkt te hebben, fopt hij met een nieuwjaarswensch - bankbiljet van honderd gulden; en als zijn vrouw Saartje zelfs vreest, dat Binzer hem beet heeft, zegt hij "Was ie schikker, dat ie niet zag wat fast ieder Jid fuult as ie 't unter de naas kriegt? - Alle Jidde hier, en Rebbe van Bonne kanne beschweere, dat iek 't ding heb willen verpatsen voor één gilden....""

INVLOED VAN DICKENS EN SCOTT

In de literaire historie van Nederland is al vroeg gewezen op mogelijke invloeden van Charles Dickens op HANNA DE FREULE. De Vooys heeft met name HARD TIMES aangewezen als het voorbeeld. Er is sedert daarop wel het een en ander afgedongen. Vooral terzake van De Vooys' opvattingen als zoude Cremer voor zijn werkstaking niet hebben kunnen steunen op gebeurtenissen in Nederland. Ook de achterlijkheid in ontwikkeling, die in het algemeen Cremers arbeiderstypen kenmerkt, wijst op diens juiste beoordeling van de situatie in het eigen vaderland. En dit geldt al evenzeer met betrekking tot de organisatie der arbeiders, die in Engeland veel verder gevorderd was dan in het Nederland, dat deze romancier als background van zijn maatschappij-beschrijving diende.

Dan is er tenslotte het JOODSE aspect. In HARD TIMES zoekt men daarnaar echter tevergeefs. Dat Dickens in het algemeen het aanraken van de joodse kwestie niet schuwde, is ons maar al te goed bekend. Te opmerkelijker daarom dit ontbreken in zo'n echte sociale roman. Blijkbaar wilde de Engelse auteur het maatschappelijke probleem niet (negatief) liëren aan het joodse vraagstuk. Dat Cremer dit wel deed en op de ons bekende wijze, brengt ons langs een zijweg opnieuw naar de FAGIN-figuur. Zeker - Elie + Izak (en Saar) vertonen tezamen toch nog altijd minder schurkachtige tendensen dan dat ene beruchte type uit OLIVER TWIST. Maar het geheel kan er mee door en het klimaat van de sjablone is origineel en naar eigen, Nederlandse waarneming getekend.
Het joodse type gedraagt zich asociaal en anti-socialistisch. Waarbij Cremers raffinement ervoor zorg draagt, dat het negatieve aspect evenwichtig wordt verdeeld over een drietal figuren.
Dat de Dickens-invloed zich in deze roman zeer zeker manifesteert - en ik bedoel dan speciaal in deze sector - is buiten kijf. Dat het literaire antisemitisme zich in deze onze eerste (!) sociale roman zo duidelijk laat gelden, bewijst daarnaast hoe letterkundig bodemonderzoek tot accentverschuivingen kan leiden terzake van de geschiedenis der joden in Nederland.
Tevergeefs zoekt men in de Europese literatuur van die tijd een roman, die speciale aandacht schenkt aan het antisemitisme in de vroege arbeidersbeweging. In dit opzicht is Cremer - volgeling van Dickens op afstand - een pionier, die eigen wegen zoekt voor het moduleren van de "klassieke" gemeenplaatsen. Een zelfstandige trek, die wij eveneens bij Van Lennep constateerden.
In de mond van zijn joden legt hij een "dialect", dat op de een of andere wijze origineel is verwerkt. Een enkele keer naar voorbeelden (dat zullen we nog zien) die in ons land uitermate populair waren en bij uitstek geschikt om lezers te trekken. Want daarop vooral was de schrijver ingesteld.

Dat de standaardtypen uit het Europese domein hem daarnaast niet onberoerd lieten, kunnen we waarnemen bij de figuur van Hanna, de naamgeefster van de roman. Een ironische titel? Of wilde hij daarin echt iets adellijks tot uitdrukking brengen? Op dit half-joodse meisje iets projecterende van onaantastbaarheid, zuiverheid etc. Alweer in de vrijblijvende stijl der Romantiek.

Helemaal duidelijk wordt HANNA niet. Literair-historisch ontmoeten wij de VONDELING als letterkundig motief. Eveneens valt dit op bij C.E. van Koetsveld (VOLKSSCHRIFTEN EN NOVELLEN VIII, 1875). Te interessanter deze coïncidentie omdat beiden behoren tot het bescheiden groepje maatschappelijk geëngageerde auteurs uit de jaren zeventig. Van Koetsveld laat zijn VONDELING zelfs volgen door een NASCHRIFT, waarin hij zich met het probleem als zodanig occupeert, naar gegevens van de joodse publicist N.S. Calisch in diens DE LIEFDADIGHEID TE AMSTERDAM, 1851.
Voor Cremer bood dit motief geheel aparte mogelijkheden. Haar vage verleden maakt het meisje tot een gemakkelijk hanteerbare, ambivalente symboolfiguur, met "joodse" trekken, die naar hartelust konden worden gemoduleerd. Van achtergrondbelichting tot contrastbelichting.
In dit schema stelt het meisje zich tot het eind uitermate vijandig op tegen de halve (volgens joodse opvattingen hele) jodin in haar. En dat in weerwil daarvan dit type toch ook weer positieve trekken verkrijgt, die in de Europese romantiek gebruikelijk mogen worden genoemd, brengt Scott (maar - als Dickens - secundair) binnen onze gezichtskring.
REBECCA heet hier: HANNA. Reminiscentie aan de bijbelse figuur uit Samuel I? Eli (!) hield de vrouw voor dronken, doch Hanna antwoordde en zeide: "Neen, mijn heer, ik ben een vrouw bezwaard van geest; ik heb noch wijn noch sterken drank gedronken.....Houd toch uw dienstmaagd niet voor een dochter belials....." Het is niet onmogelijk maar dan slechts in allereerste aanleg, accidenteel. Voor het overige onttrekt het type zich aan zulke beeldvorming.
Outcast over de hele linie, balanceert ze tussen diverse aspecten van een feitelijk ongrijpbare identiteit, die wortelt in een trauma uit haar vroegste jeugd. Van trouw aan jodendom, met de Rebecca-figuur van de romantiek zo vaak verweven, is hier geen sprake.
Nochtans is HANNA het mooie jodinnetje, tot aan het slot van het boek. (II, 35):

> "Wat is Hanna schoon in dien straal der heldere middagzon. - Wie die haar nu in de oogen kon zien, zou nog durven bezweren dat zij krankzinnig is, of - van den duivel bezeten misschien! Er straalt een reinheid uit haar donkere zielvolle oogen die treft en bekoort en over haar gansche wezen ligt een adel verspreid die boeit en verrukt. - Zoo bleef ze tot dat de zonnestraal haar gelaat voorbij gegleden en langs den witten pijler verdwenen was."

(II, 227):

> "En Hanna was in die houding werkelijk het penseel van een schilder waard. Dat guitig spartelend zwarte haar over het breedgewelfde voorhoofd; die lange donkere wimpers nu naar omlaag; de welgevormde slanke leest in het helder paarsch katoenen kleedje."

Dat riekt weer enigszins naar Scott. Maar dat Cremer ook in dit portret verrassende, eigen opvattingen over HET JOODSE TYPE mengt, blijkt uit de nuance ("krankzinnig of van den duivel bezeten"), die in het HANNA-beeld op meerdere plaatsen naar voren komt. Want dit kind bezit van het joodse bloed ook de stereotiepe, griezelige kenmerken die het in de

antisemitische propaganda zo goed doen.
Op merkwaardige wijze komt dit naar voren als het "joodse" spook eenmaal bezwerend optreedt op een kritiek moment, dat een arbeidersoproer uit de hand dreigt te lopen (94/95):

> "Op het onverwachtst is "het spook van Hanna de freule" het woedende vrouwspersoon onder de oogen getreden; en, bleek als een doode, schier jankend als een hond voor den bestraffenden blik van zijn meester, trad nu de feeks terug voor den blik van datzelfde onschuldige kind, 't welk zij op dien zwartsten avond zoo schaamteloos had getergd en schier ten doode toe gemarteld. Hanna's onverwachte verschijning heeft den spoedigen aftocht van de fabrieksarbeiders op het krachtigst bevorderd.
> Manus Berkman en Tiel - Binzer's handlangers, die volgens hun belofte tegen den avond op Reespoor zouden geweest zijn wanneer de ontmoeting met Hanna, even nadat zij het stadje verliet, hun niet den dood op het lijf had gejaagd - Manus en Tiel hadden wel aan allen die ze gezien hebben, van het spook verteld, 't welk hen op den dijk was tegen gekomen, doch men had er weinig acht op gegeven, en de plotselinge verschijning van het dood gewaande meisje, heeft nu de meerendeels zeer bijgeloovige arbeiders, op het hevigst getroffen."

Een gecompliceerd geval aldus, maar psychologisch allerminst oninteressant. Een "joods" kind (we denken even aan een oorlogspleegkind), dat het eigen verleden als een (gehate) vreemdeling ondergaat - dat zich (heel natuurlijk) inzet voor de underdog en tenslotte normaliseert. Niet door terugkeer in de oude joodse sfeer (die zij - door de haat der anderen - van de weeromstuit eveneens is gaan haten). Maar door het overgaan in een geheel nieuwe fase, die op het (internationale) socialisme preludeert.

AANTEKENINGEN

Voor het joodse aspect in de vroege arbeidersbeweging verwees ik in de tekst naar Edmund Silberner SOZIALISTEN ZUR JUDENFRAGE/Ein Beitrag zur Geschichte des Sozialismus vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis 1914, 1962 (uit het Hebreeuws vertaald). Voor de speciale Nederlandse kant vroeg ik aandacht in TUSSEN GÖTTERDÄMMERUNG EN MORGENROOD/Beschouwingen over Joden in Nederland omstreeks 1900, 1951 (vgl. 34, noot 20). Een wetenschappelijke analyse van de te verzamelen totale stof is gewenst. Ook in de moderne Nederlandse Arbeidersbeweging komen antisemitische symptomen naar voren. Daarover is eveneens meer in het midden te brengen dan in het latere onderzoek naar voren is gekomen.

Met betrekking tot het Haagse congres van de Internationale anno 1872 worden anti-joodse gezichtspunten door de historici over het algemeen verwaarloosd. Ik noem hier Van Koetsveld DE INTERNATIONALE EN DE COMMUNE, Den Haag 1872, 21:

> "Eéne bijzonderheid trof mij, bij mijn nader onderzoek. Karl Marx, wetenschappelijk de ziel van den nieuwen Bond, is van afkomst een Jood. Hij heeft bij de verloochening van zijn eigen geloof, den overgeërfden haat tegen dat der Christenen niet opgegeven en dien op alle godsdienst overgebragt."

Daarnaast treft de anti-houding van joden! Opmerkelijk in dit verband het portret van de afgevaardigde Leo Fränkel, dat Calisch in zijn journalistieke weergave van het Congres meende te moeten opnemen. (82/84):

> "Een klein, leelijk, nietig oudekleerkoopertje. Scherp geteekende Mozaïsche trekken; een neus die zoover voorover ligt, dat het puntje den man waarschijnlijk in het eten zal hinderen. Trouwens een hoogst onschuldig, hoewel wat gluiperig voorkomen. Zooals hij daar zat en stond, zou iedereen gezegd hebben dat de man, alleen op het hooren van het gerucht, dat iemand in de verte een bajonet m meende te zien schitteren, van schrik zou zijn bezweken. Misschien is het niet zoo, physionomiën bedriegen dikwijls."

Voor de carrière van Glover, die (II, 223) "eerste baas wordt op de beroemde fabriek van de heeren Salomon, Stol en Zonen", "een onzer nobelste firma's", zie A. Blonk FABRIEKEN EN MENSCHEN, 1929, 135: "Eigenaardig zijn de getuigenissen voor de Enquête-Commissie in 1890 omtrent Joodsche werkgevers in Twente, verklaringen, die niet geheel passen op het Shylock-schabloon. "Ofschoon hij een Israëliet is, kon hij den Christenen ten voorbeeld zijn," heet het uit den mond van een arbeider omtrent een hunner....."

Voor De Vooys, vgl. zijn DE SOCIALE ROMAN EN DE SOCIALE NOVELLE IN HET MIDDEN VAN DE NEGENTIENDE EEUW (1912) in VERZAMELDE LETTERKUNDIGE OPSTELLEN, 1947, 135/169. Met uitvoerige literatuuropgave.

en de gebeurtenissen van die dagen nauwlettend van zeer dichtbij zal hebben gevolgd.
Hij stond daarin waarlijk niet alleen. De publieke opinie uit 1872 wist in het algemeen gesproken van niet anders. Heftige discussies in de persorganen richtten aller aandacht op de maatschappelijke kwestie en de haar begeleidende actuele effecten.

Op de bedoelde actualiteit zou kunnen wijzen, dat de uitgevers (zie boven) er alles aan hebben gedaan HANNA DE FREULE zo snel mogelijk onder de aandacht van een zo groot mogelijk publiek te brengen. Op deze wijze dienen wij de keuze van dit boek als PREMIE voor HET NIEUWS V.D. DAG te verklaren. Feitelijke aanduidingen die onze suppositie ondersteunen, vindt men aan het slot van de PREMIE-editie, alwaar de volgende ongebruikelijke mededeling:

> BERICHT
> -------
> Het wat laat genomen besluit om deze Roman tot premie van HET NIEUWS V.D. DAG te doen strekken, maakte het onmogelijk om den auteur van den roman proef van den druk te doen geworden. Enkele zinstorende fouten, na het afdrukken met leedwezen ontdekt, stelle de welwillende lezer alzoo op rekening van onzen wensch om de geabonneerden op ons blad dit werk, tegelijk met het verschijnen van de uitgave voor den handel bestemd, te kunnen aanbieden.
>
> Amsterdam,
> Januari 1873.
>
> De Uitgevers van het Nieuws v.d. Dag,
> G.L. FUNKE
> P. VAN SANTEN.

De uitgevers - zo mogen wij resumerend stellen - leerden begin oktober het manuscript van Cremer kennen. Funke, die voor een snelle effectuering ervan voelde, juist met het oog op de eigentijdse belangstelling voor alles wat met de arbeidersbeweging te maken had, tastte zakelijk snel door. Zo groeide het denkbeeld reeds in januari de lezers van het dagblad met Cremers boek in contact te brengen. Overhaast werd het manuscript voor de tweede maal gezet en uitgebracht. Voorzien van het BERICHT, dat als een soort excuus moest gelden. De auteur zelf kwam er niet aan te pas.
De eerste sociale roman in Nederland kwam in een double van de persen. Een literair-historisch factum van meer dan incidentele betekenis.

- "Heeft een Jood Hanna ooit getergd of gesard?"
Hanna antwoordt niet.
- "En wil Elie je niet gelukkig maken? Als ik je toch liefheb Hanna, als mijn eigen kind, omdat je het kind bent van Esther; en je oogen zwart zijn als de oogen van Esther; en je haren glimmend als de haren van Esther die een Jodin was, waarachtig!"
- "Maar dat is een leugen!" zegt Hanna met een snellen blik op den man.
- "Zoo waar als de Heer je zal zegenen, zoo waar als Hanna kralen heeft uitgezocht en gedaan wat vader Elie haar vraagde."
- "Dat deed ik niet. - Nee! - Niets deed ik voor je. - Ik was dood geweest als je me met rust hadt gelaten."
- "En je moeder had je dan nooit weergezien kind! Wat met de heidenen begraven is, wordt niet met de Joden verlost. - Ken ik den Talmud van de Mischna tot de Gemara! Weet ik van Mozes en de Profeten! - Waar Esther is, dát weet God almachtig; maar Vader Abraham zal zijn kinderen verzamelen in zijn schoot, totdat de Verlosser zal gekomen zijn; en Esther mag haar kind niet verliezen, omdat ze het met eigen lichaam verwarmde toen ze ging in de duisternis."
- "Kunnen de Kristenen niet in Abrahams schoot komen!" zegt Hanna snel.
- "Te klein!" is Elie's antwoord. En als hij Hanna met gefronste wenkbrauwen voor zich heen ziet staren, herneemt hij snel:
- "Maar - als de Heere Koning toch 't recht heeft van 't natraliseeren. Watblief!"
Hanna begreep hem niet. Elie moest haar verklaren wat hij met dit laatste bedoelt.
Nu heeft zij 't begrepen. - Al moest het dan waar zijn dat haar moeder een Jodin is geweest, Hanna zal haar tóch kunnen weervinden ofschoon zij blijft wat zij is. - Wie denkt er dan aan dat zij een Jodin wil worden. En waarom wil Elie het dan.....?
- "Ik dacht dat Esthers kind zou goed maken wat Hanna's moeder misdeed?" zegt Elie zacht aan haar oor.
- "Goedmaken! Heb <u>ik</u> haar mishandeld?"
- "Nee kind. Maar Elie dacht dat je zoudt gaan als een schaap gedwee naar de groote stad van Amsterdam. Ruben Mozes Laan heeft geschreven dat je met liefde in 't Gesticht kunt komen. Zal Rubens-zoon Levie - God schenke hem vrede! - je meenemen met mijn pakschuit met lompen en ijzer. Zal ik je zegenen als mijn eigen vleesch; en zorgen dat nooit smaadheid of schade, maar eer en zalf over je hoofd komt. - Zoet kind!" Elie wil haar de wang streelen. Hanna wendt zich snel van hem af: - "Raak me niet aan."
- "Heb ik Hanna toch aangeraakt als ik haar heb verbonden," komt Elie zacht. Hanna trekt eensklaps den doek van het hoofd, en werpt dien weg en bedekt haar gelaat met de beide handen.
- Wat heeft die man met haar te doen! <u>Hij</u> was het die haar ellendig maakte. Sinds den avond dat ze hem voor 't eerst heeft gesproken was haar zoete hoop vervlogen, en heeft zij vreeselijke pijnen in de ziel geleden. - Maar toen zij ontwaakt is uit dien langen telkens afgebroken, en steeds zoo vreeselijken droom, toen heeft zij hem weergezien, en gevoeld dat hij haar weldadig was. En zijn stem heeft toen zoo goedaardig geklonken, zoo geheel anders dan.... de stem van haar vijand die zijn moeder bad in den killen nacht, om hem "zijn medelijden te laten met het halfwijze kind."

www.jacobcremer.nl

Laatst bijgewerkt: 5 november 2026.

www.jacobcremer.nl